

Maslinarstvo u Ulcinju: Studija ekonomske i društvene transformacije u postsocijalizmu

Geci, Rina

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:229927>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU

Diplomski rad

**Maslinarstvo u Ulcinju: Studija ekonomske i društvene transformacije u
postsocijalizmu**

Studentica: Rina Geci

Mentorica: dr.sc. Nevena Škrbić Alempijević, redovita profesorica

Zagreb, rujan 2020.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Maslinarstvo u Ulcinju: Studija ekonomske i društvene transformacije u postsocijalizmu“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Rina Geci

Sadržaj:

Uvod

Etnografija maslinarstva u Ulcinju

Rad u masliniku

Metode rada i tehnologija proizvodnje u maslinarstvu

Tržište proizvoda od masline

Perspektive u maslinarstvu

Odnos prema imovini

Vjerovanja vezana uz masline i maslinarstvo

Zaključna razmatranja

Popis literature i izvora

Sažetak

Uvod

Stari maslinik, kako Ulcinjani zovu *Maslinik Valdanos* i *Veliki maslinik* s oko 80 tisuća stabala maslina, jedan je od najkarakterističnijih dijelova krajolika u gradu Ulcinju u Crnoj Gori. Put od skoro četiri kilometra od centra grada do plaže u uvali Valdanos prolazi kroz brda sa starim stablima maslina domaće sorte *žutice*. Radi se o nekoliko lokaliteta s maslinama koje čine cjelinu *Starog maslinika* Ulcinja¹. Kao najveća stara plantaža maslina u Crnoj Gori, od 1992. godine, *Maslinada Valdanos* uživa zaštitu u skladu s programom posebne zaštite masline koji donosi Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore².

Negdje više, negdje manje, starost stabala maslina vidljiva je naoko. Osim vidljivosti, nedavno istraživanje znanstvenika Sveučilišta u Istanbulu, primjenjujući dendrokronološku metodu utvrđivanja starosti stabala maslina, pokazalo je da je od 25 uzoraka u općini Ulcinj, 19 starije od 500 godina.³ Pored iskustava i sjećanja ljudi, veličina *Starog maslinika* te starost stabala pokazuju dugotrajnost i kontinuitet maslinarstva na području Ulcinja, na koje lokalno stanovništvo često ukazuje u svojim naracijama.

Iako stručnjaci za maslinarstvo iz Općine Ulcinj procjenjuju da se 80% starog zasada maslina nalazi u *Starom masliniku*, to nije jedino mjesto gdje se u ovom gradu i okolici nalaze maslinici.

¹ Takozvani *Stari maslinik* u Ulcinju počinje od maslina Ali Shaha u Novoj mahali i nastavlja duž Anamalskog maslinika (maslinik ispod Bijele gore), Bashbylyka, Limana, Mendre, sve do doline Valdanosa te potom iznad Valdanosa gdje se nalaze lokaliteti *Qafa* i *Bishti* (Misheri 2017:49).

² *Zakon o maslinarstvu i maslinovom ulju*. “Službeni list Crne Gore, broj 45/2014 i 39/ 2016”. Član 2. <http://www.sluzbenilist.me/pregled-dokumenta-2/?id={2FBBBC2C-A700-469D-A31A-1E946B2E87E0}> (pristup 22.5.2020.).

³ Utvrđivanje starosti maslina u Ulcinju provedeno je unutar projekta “Enhancing the competitiveness of local SMEs in Montenegro through cluster development”, financiran od Europske Unije te sufinancirano i implementirano od UNIDO (United Nations Industrial Development Organization) u suradnji s UNDP. Projekat je sproveden za Ministarstvo ekonomije Crne Gore s ciljem jačanja konkurentnosti i pristupa tržištu.

Istraživanje o utvrđivanju starosti maslina u Ulcinju i Baru proveli su znanstvenici Šumarskog Fakulteta Sveučilišta u Istanbulu u suradnji s Fakultetom za prehrambenu tehnologiju, bezbjednost hrane i ekologiju Sveučilišta u Donjoj Gorici (Podgorica). U sklopu istraživanja, 2015. godine preuzeti su i analizirani uzorci 25 stabala maslina u općini Ulcinj, te također uzorci 25 stabala u općini Bar. Od analiziranih uzoraka, dokazano je kako je najstarije stablo u Ulcinju staro 1892 godine (lokalitet: Valdanos, državno vlasništvo).

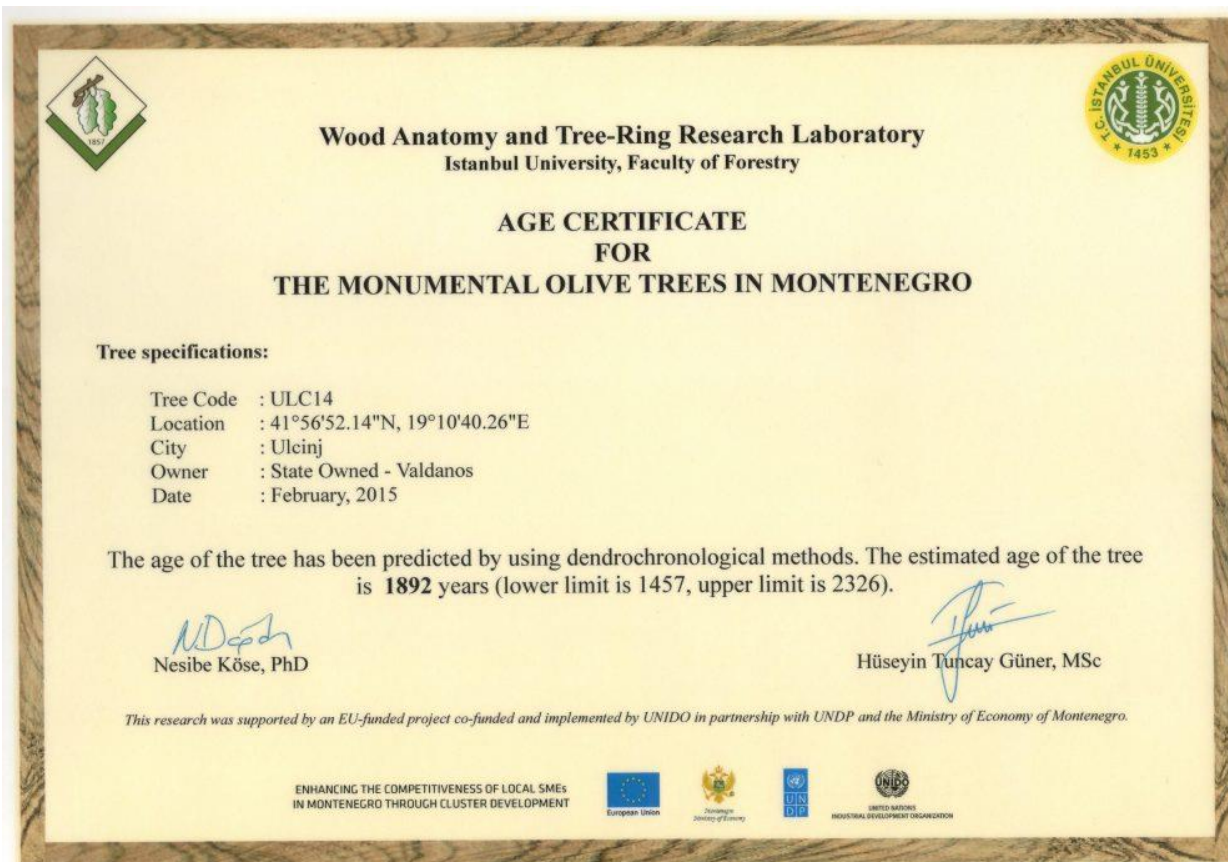
Navedene informacije preuzete su iz internetske stranice Udruge maslinara Valdanos. http://valdanos.org/?page_id=195&lang=en (pristup 25.5.2020.). Informacije se referiraju na rad Köse N., Tuncay Güner H. (2015) „Age identification of a sample of Montenegrin olive trees for registration”- final report, p. 2, 3.

Procjenjuje se da cijelo područje Ulcinja ima 80-86 tisuća stabala maslina starog zasada ili 300 ha i 40-50 tisuća stabala novog zasada ili 150 ha.⁴

Slika 1. Stari maslinik u Ulcinju (fotografirala R. Geci, srpanj, 2018. godine)

⁴ Lokalni plan zaštite životne sredine 2020- 2024. Opština Ulcinj, 2020.
http://www.ul-gov.me/upload/document/20200214_nacrt_lokalnog_plana_zastite_zivotne_sred.pdf (pristup 20.5.2020.).

Slika 2. Potvrda o starosti stabla masline u Ulcinju

(Izvor: http://valdanos.org/?page_id=195&lang=en, pristup 2.9.2020.)

Ulcinj je najjužniji grad u Crnoj Gori. Zajedno s okolicom prostire se na 255 km². Zahvaljujući pogodnim geografskim i klimatskim karakteristikama (od 32,70 km dužine morske obale, 18,10 km pripada plažama i to u velikoj većini pješčanim plažama⁵, a prosječna godišnja insolacija je 218 dana)⁶, ovaj grad na Jadranu povijesno je bio i ostao ekonomski povezan s morem (prvenstveno pomorstvom i turizmom) i poljoprivredom.

Lokalni autori koji pišu o povijesti grada, navode da su se stanovnici Ulcinja od kasnog Srednjeg vijeka bavili pomorstvom i gusarstvom, dok obje djelatnosti doživljavaju procvat u 17. i 18. stoljeću. U međuvremenu, važan dio ekonomije je bila poljoprivreda, naročito maslinarstvo o

⁵ Opština Ulcinj, Plaže. <http://www.opstina-ulcinj.narod.ru/plaze/plaze.htm> (pristup 20.5.2020.).

⁶ Ulcinj, Geografski položaj. <https://ulcinj.travel/geografski-polozaj/> (pristup 20.5.2020.).

čemu svjedoči i sam krajolik grada. (Ushaku 2010; Brisku 2016; Misheri 2017). Slične podatke o ekonomiji Ulcinja navodi i engleski povjesničar Noel Malcolm koji također naglašava izvoz maslinovog ulja visoke kvalitete iz ovog grada još u drugoj polovici 16. stoljeća (Malcolm 2015:3). Pomorstvo je nastavilo biti često zanimanje Ulcinjana do zadnjih desetljeća socijalizma⁷, dok maslinarstvo nastavlja biti prakticirano i danas, uz nekoliko transformacija o kojim će se detaljnije govoriti u ovom radu. Od 60-ih godina 20. stoljeća počinje razvoj turizma koji i dan danas čini glavnu ekonomsku aktivnost stanovništva Ulcinja.

Prema popisu stanovništva u Crnoj Gori 2011. godine⁸, Ulcinj ima 19.921 stanovnika, od kojih 70,6% čine Albanci, potom Crnogorci s 12,4% stanovnika i manje zastupljene etničke grupe, koje poredane prema broju stanovnika čine Srbi, Muslimani, Bošnjaci, Romi, Hrvati i Bosanci⁹. Polovica stanovnika koncentrirana je u gradu (10.707 stanovnika), dok drugu polovicu (9.214 stanovnika) čini ruralno stanovništvo. Premda se radi o multikulturnom gradu u smislu etničke i vjerske pripadnosti, uz brojčanu dominantnost albanskog stanovništva, jednako je dominantna i islamska vjeroispovijest (54. 36%)¹⁰.

⁷O tome svjedoči televizijski dokumentarac iz 1971. godine o suprugama pomoraca iz Ulcinja koje govore o svojim življenim iskustvima. "Gratë e detarëve të Ulqinit". 1971. *Arkivi, RTK*, 4.6.2018.

<https://www.youtube.com/watch?v=E1SeNX3iSbk&t=1783s> (pristup 26.8.2020.).

⁸ [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (pristup 20.5.2020.).

⁹ U popisu stanovništva postoji 25 kategorija, odnosno mogućnosti izjašnjavanja o nacionalnom identitetu, uz kategoriju za regionalnu pripadnost i dodatnu kategoriju "ne želi da se izjasni".

¹⁰ Podaci preuzeti iz službenog izvješća Zavoda za statistiku Crne Gore - MONSTATA o rezultatima popisa stanovništva 2011. godine. Kod podataka o vjeroispovijesti treba napomenuti da postoje dvije kategorije: islamska (54.36%) i muslimanska (17. 46%). To su najveći postoci, no nijedna razlika između dvije kategorije nije navedena. [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (pristup 20.5.2020.).

Slika 3. Centar Ulcinja, maslina i kameni mlin kao simboli grada (fotografirala R.Geci, srpanj, 2018. godine)

Zaintrigirana istraživanjem jedne tradicionalne gospodarske grane u sklopu volontiranja u Muzeju grada Ulcinja tijekom ljeta 2017. godine, odlučila sam detaljnije istražiti maslinarstvo u Ulcinju. Glavni sam fokus pritom stavila na maslinarstvo u sadašnjosti u kojem su, prema mojem iskustvu s terena, glavni akteri osobe iznad 40 godina, a nerijetko i stariji stanovnici te umirovljenici. Većinom su to ljudi koji su počeli raditi u masliniku od djetinjstva i aktivni su još danas.

Cilj istraživanja je bio analizirati maslinarstvo u Ulcinju kao suvremenu gospodarsku granu kroz njegove društvene, ekonomske i političke aspekte. Glavna istraživačka pitanja koja postavljam u analizi su: koje su karakteristike maslinarstva kao gospodarske grane danas u Ulcinju, što predstavlja kontinuitet, a što transformaciju u maslinarstvu, posebno u pogledu praksi rada i socio-političkih okolnosti koje su doživjeli maslinari (kazivači u ovom slučaju) tijekom svog radnog vijeka te koji su razlozi tih transformacija.

Analiza društvenih, ekonomskih i političkih aspekata odabrana je s namjerom da se osigura svestrani pristup temi, što je značajka antropoloških studija. Iako se često prepliću međusobno, pod društvenim aspektima podrazumijevam promjenu strukture obitelji (pošto je do danas maslinarstvo bilo većinom obiteljska ekonomija), promjenu društvenih vrijednosti (rada i životnih vrijednosti općenito), značaj ove ekonomske grane u kulturi i življenoj svakodnevici (lokalne prakse, vjerovanja, običaji itd.) te migracije. Ekonomskim aspektima obuhvaćam način rada, opširni opis poslova u masliniku, tehnologiju proizvodnje, tržište, cijene, utjecaj drugih ekonomskih grana i perspektiva u maslinarstvu i sl. U okviru političkih aspekata analizirat ću utjecaje državnih politika na maslinarstvo.

Metodološki, istraživanje je temeljeno na kvalitativnim metodama, konkretno na provođenju dubinskih intervjua i promatranju sa sudjelovanjem. Na teren sam izlazila višekratno tijekom 2017. i 2018. godine, preko zime (kad je sezona rada na masliniku), i preko ljeta (kad je zbog turizma prodaja proizvoda maslina prisutnija i vidljivija, stoga je i kazivače bilo lakše naći). Osim rada u gradu Ulcinju, posjetila sam i nekoliko sela u okolici (Kolomza, Kručje, Zoganj, Darza, Pistula, Štoj, Ćurkaj). Razgovori su se većinom odvijali u maslinicima, u mlinovima za tiještenje maslina, na gradskoj tržnici te u kućama maslinara, na čija sam vrata kucala nakon što bih vidjela reklame za prodaju maslinovog ulja ili masline. Računajući sveukupne dane na terenu, mogu reći da sam provela oko četiri mjeseca rada na terenu.

Za ovu etnografiju provedeno je sveukupno 40 intervjua: s obiteljima koje se bave maslinarstvom (vrlo često su u razgovor pritom bili uključeni dva ili više člana obitelji), s radnicima koji dolaze iz Albanije i Kosova raditi u Ulcinj, zatim sa stručnjacima za poljoprivredu u Odjelu za poljoprivredu Općine Ulcinj, s predstavnicima sve tri vjerske zajednice u gradu (islamske, katoličke i pravoslavne zajednice), s voditeljima lokalne udruge maslinara “Valdanos” i “Ana e Malit”, s odvjetnikom slučaja “Valdanos”, te s predsjednikom nevladine organizacije MogUL kao predstavnikom civilnog društva. Ovom radu posebno su pridonijeli neformalni razgovori s ljudima koji su uključeni u polje kulture u Ulcinju¹¹.

Kako bih dobila što širu sliku u vezi aspekata koje sam odabrala za analizu, potrudila sam se da na terenu razgovaram s kazivačima različitih dobi, spola i mjesta stanovanja. Međutim, maslinari koje

¹¹ Neizmjerno sam zahvalna svim Ulcinjanima, kazivačima u ovom istraživanju, na volji i vremenu koje su odvojili da mi pomognu. Ovaj rad ne bi bio moguć bez njihovog gostoprimstva i odlične suradnje.

sam sreća najčešće su bili muškarci i umirovljenici. U neku ruku to predstavlja suglasnost s riječima maslinara da mladi danas nisu zainteresirani za rad u masliniku. Od 40 intervjua, 35 je provedeno na albanskom jeziku. Stoga sam većinu kazivanja u radu prevela s albanskog na hrvatski jezik. Kao oznake za kazivače koristit ću inicijale i godinu rođenja. Odlučila sam se za ovaj oblik citiranja iz razloga što sam kazivače intervjuirala za rad o tradiciji maslinarstva u Ulcinju te nisam tražila posebnu dozvolu za navođenje njihovih punih imena u diplomskom radu. Međutim, da etnografija bude argumentiranija, koristit ću inicijale i godinu rođenja, kao izravni pokazatelj da je u radu uglavnom riječ o perspektivama starijih ljudi.

Kad govorimo o političkim sistemima i državnoj organizaciji, bitno je napomenuti da su maslinari koje sam intervjuirala svoju djelatnost razvijali tijekom razdoblja socijalizma od 1945. do 1990. godine unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (te preciznije Socijalističke Republike Crne Gore), zatim nakon pada socijalizma od 1992. godine unutar Savezne Republike Jugoslavije koju su činili Srbija i Crna Gora (2003. godine SRJ se preuređuje u novu državu *Srbija i Crna Gora*), te od 2006. u samostalnoj državi Crne Gore¹².

Pad Berlinskog zida 1989. godine i posljedični pad socijalizma snažno se odrazio na način života u bivšim socijalističkim zemljama. Postsocijalizam, postkomunizam, tranzicija, transformacija i sl., neke su od kategorija koje posebno unutar društvenih i humanističkih znanosti opisuju niz socioekonomskih i političkih promjena i stanja u bivšim socijalističkim zemljama za koje se smatra da su uvjetovane socijalističkom prošlošću i suvremenim pokušajima uvođenja demokracije i razvoja kapitalizma koji se definira kao ekonomski antipod socijalizma. Na ovaj način, za brojne socijalne antropologe upoznavanje funkcioniranja društava u državnim socijalizmima postao je metodološki preduvjet za istraživanje i razumijevanje postsocijalizma ili „sadašnjosti” (Lelaj 2015:46). Princip koji je vodio ove studije, piše kulturni antropolog Olsi Lelaj, “veže se uz ideju da se ‘sadašnjost’ može razumjeti tek nakon što se razumjela ‘prošlost’. Stoga većina izdanih knjiga o postsocijalističkim društvima uključuje podatke o načinima na koje su društvo i pojedinac funkcionirali u državnom socijalizmu” (ibid.).

U uvodnom dijelu zbornika *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Euroasia*, antropologinja Caroline Humphrey postsocijalizam kao akademski pojam objašnjava ovako:

¹² Jugoslavija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>>. (pristup 3.6.2020.).

“kategorija ‘postsocijalističkog’ počiva, kako se meni čini, na nekoliko razumskih pretpostavki. Prvo, nikada ne može doći do naglog i potpunog nestajanja svih društvenih pojava i njihove zamjene drugim načinima života. Drugo, ono što je Rudolf Bahro nazvao ‘realsocijalizam’¹³ bio je duboko prožimajući fenomen koji nije postojao samo kao praksa, već i kao javne i prikrivene ideologije i osporavanja. Treća pretpostavka, možda i spornija, jest da je ‘realsocijalizam’ imao određeno utemeljiteljsko jedinstvo, izvedeno iz Marxove javne ideologije i Lenjinove dominantne političke prakse. Čak i ako su zajedničke karakteristike postojećeg socijalizma bile nejednako raspoređene i oblikovane na različite načine u različitim državama, te su strukture još uvijek imale više zajedničkog nego ‘realkapitalizmi’ - a ‘kapitalizam’ je kategorija koju ljudi koriste učinkovito, bez sumnje. Dakle, dok je ‘postsocijalizam’ sigurno konstrukt akademije, nije samo naš, već odgovara određenim povijesnim uvjetima ‘tamo vani’” (Humphrey 2002:12).

Sličan pogled koji postsocijalizam promatra kao stanje uvjetovano prošlošću u režimima birokratskog centralizma, a ne kao tranziciju u zapadni kapitalizam, ima i antropologinja Kathryn Verdery. Ona čak poziva istraživače postsocijalizma da izvuku paralele s postkolonijalnim studijama iz razloga što su zemlje istočne Europe i Sovjetskog saveza bile pod jednom vrstom kolonijalne dominacije od strane imperijalističkog centra u Moskvi (Verdery 2002:16). “Upravo kako postkolonijalne studije ispituju kako je kolonijalna prošlost utjecala na današnja društva u Africi, Latinskoj Americi i Aziji, tako bismo mi mogli istražiti iste procese za Sovjetski imperijalizam“ (ibid.). Povrh toga, Verdery predlaže i širu kategoriju od postsocijalizma, tj. studije post-Hladnog rata¹⁴, s obzirom da je, prema njenom mišljenju, Hladni rat organizirao svijet oko jedne dihotomije drugačije od postkolonijalizma, koja se nije svodila na odnos kolonija i metropole, Zapada i ostalih, nego Istoka i Zapada, komunizma i kapitalizma (ibid: 17).

U svojoj studiji “Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?“, Verdery navodi kako pad socijalizma nije značio samo pad jednog režima, već je označio promjenu u globalnoj ekonomiji, kao i u političkoj organizaciji, u društvenim institucijama svih vrsta i u sistemima značenja (Verderi 2005:459). Ista je studija pokazala kako “nijedna socijalistička zemlja nije bila “tipična“. Svaka je imala svoje posebne karakteristike, i svaka je imala izvjesne zajedničke crte s nekim, ali

¹³ ‘Ili Stvarno postojeći socijalizam’, eng. ‘Actually existing socialism’.

¹⁴ Eng. Post-Cold War studies.

ne i sa svim zemljama tog bloka“ (ibid:27). Tako je jedna od karakteristika koja je socijalističkim režimima bila zajednička, prema Verdery, njegovanje kulta teške industrije, čiji su herojski radnici u daleko najvećem broju slučajeva predstavljani kao muškarci, dok su poljoprivredna proizvodnja i uslužne djelatnosti ostajale u margini. Štoviše, one su obično bile u rukama žena, pa su tako i predstavljane, „ukoliko su ti proizvodno orijentirani režimi uopće davali neki prostor predstavljanju takvih aktivnosti“ (ibid:132).

S obzirom na navedene teze, pri analizi socijalističke prošlosti u mojem radu zanimalo me, na primjeru područja Ulcinja, što se dogodilo s jednom poljoprivrednom granom u razdoblju jugoslavenskog socijalizma te, najbitnije, kako je ova prošlost uvjetovala današnje prakse u maslinarstvu. Naglašavam kontekst jugoslavenskog socijalizma ne samo kao jednu specifičnu vrstu socijalizma, nego i zato što se on većinom poima kao manje totalitaran režim, hibrid socijalističkog i kapitalističkog sistema, kao treći, alternativni put između tih dvaju poredaka (Jelača et al. 2017:1-20). Kako navode Rory Archer, Igor Duda i Paul Stubbs, ključni elementi koji su doprinijeli percepciji jugoslavenskog socijalizma kao *trećeg puta* u svijetu podijeljenom Hladnim ratom bili su uvođenje *samoupravnog socijalizma* 1950. godine, potom reforme koje su promovirale tržišni socijalizam, otvaranje granica, međunarodna suradnja u dekolonizaciji i nesvrstavanje od šezdesetih godina (Archer et al. 2015:4). Drugim riječima, jugoslavenski model socijalizma, kako opisuje Susan Woodward, „bio je pokušaj kombiniranja socijalističkih ideala i politika s ciljem otvaranja prema svjetskoj ekonomiji- iznad svega prema stranom tržištu, pomoći i dodacima za kapitalne potrebe njihovih strategija za industrijalizaciju i nacionalnu suverenost“ (Woodward 2003:74 prema Jelača et al. 2017:2).

Veća sloboda, otvorenost i već postojeći kapitalistički elementi ekonomije kao glavne značajke koje se pripisuju jugoslavenskom socijalizmu u odnosu na druge socijalizme, u slučaju Ulcinja pokazali su se kao čimbenici zbog kojih se pad socijalizma nije doživio toliko drastično kao drugdje, barem što se tiče ekonomije. Kako ću pokazati dalje u radu, neke prakse koje se vežu uz kapitalizam i otvoreno tržište postojale su i tada. Drugo, maslinari iz Ulcinja nisu imali iskustvo s kolektiviziranjem poljoprivrede, već s nacionalizacijom poljoprivrednog zemljišta sa svrhom gradnje vojnog odmarališta. Na kraju, još jedna značajka koja je ostala nepromjenljiva u oba promatrana razdoblja za albansko stanovništvo je položaj manjine u svojoj zemlji, što se na terenu pokazalo neizbježnom činjenicom kad su u pitanju naracije i stavovi prema državi i njezinim

politikama generalno. S obzirom na raspad Jugoslavije etničkim konfliktima i ratovima, postjugoslavenski su prostori, osim što su tretirani kao postsocijalistički, označeni i kao postkonfliktne zone (Jelača et al. 2017:7).

Iz svega navedenoga proizlazi pitanje ima li smisla da o maslinarstvu u sadašnjosti u Ulcinju govorimo kao o maslinarstvu u postsocijalizmu ili njemu sličnoj kategoriji. David Kideckel smatra postsocijalizam neiskristaliziranim pojmom koji definira društva po nečemu što ona nisu, umjesto po tome što jesu (Kideckel 2002:115) dok drugi autori, primjerice Martin Müller, smatraju da u analitičkom smislu postsocijalizmu već treba reći zbogom. Po njegovom mišljenju, postsocijalizam kao pojam i studij nisu više relevantni iz niza razloga – od toga da se društva bivših socijalističkih država ne identificiraju s njim, preko toga da teorije postsocijalizma nisu ponudile nešto valjano na globalnoj razini, nego su relevantne samo u kontekstu Istočne Europe i Azije, do toga da današnje brige i probleme društava tog prostora obilježavaju neoliberalne reforme, prekarijat, međunarodne migracije, populističke i autoritarne politike, globalna ekonomija i sl. mnogo više nego nasljeđe socijalizma (Müller 2019). Drugim riječima, prema mišljenju istog autora, iskustva socijalističke prošlosti nisu značajni dio kulture i nisu važniji od navedenih današnjih problematika. Tom viđenju on pripaja i učlanjenje nekoliko bivših socijalističkih država u Europsku uniju, što podrazumijeva da su one već okrenute prema Zapadu i dijele iste brige sa zapadnjačkim kapitalističkim društvima (ibid.).

Kada primijenim ove teorijske postavke konkretno na moju studiju slučaja u Ulcinju, uviđam da postsocijalizam zbilja nije “živ” među ljudima jer je on više akademski pojam, ali je socijalistička prošlost još uvijek značajna. U svjetlu sadašnje problematike bivših socijalističkih društava, uz činjenicu da Crna Gora nije član Europske unije, u Ulcinju se ljudi još bore s posljedicama sumnjivih i netransparentnih privatizacija društvenog vlasništva, koje su za rezultat imale velik broj nezaposlenih, ostavivši stanovništvu dva glavna izbora: individualni biznis ili migraciju. Istovremeno, administrativni i sudski postupci za povrat eksproprirane imovine nastavljaju se i danas, 30 godina nakon pada socijalizma. Migracije mladih koji ne vide svoju perspektivu u Ulcinju nisu samo značajka perioda nakon 1990-ih. Ulcinjani su počeli masovno migrirati još u vrijeme Jugoslavije čemu je, prema kazivanjima, jedan od razloga, kako tada tako i sada, osjećaj zanemarenosti od strane državnih politika zbog manjinskog položaja. Naracije mojih kazivača upućuju na to da se u vrijeme Jugoslavije ulagalo u lokalni društveni sektor znatno više nego danas,

dok za suvremenu situaciju oni otvoreno kažu “državna ulaganja idu na sjever [Crne Gore, op. a.]“. Štoviše, u Crnoj Gori od prvih višestranačkih izbora 1990. godine na vlasti je, samostalno ili u koalicijama, Demokratska partija socijalista (DPS), politička stranka osnovana preimenovanjem Saveza komunista Crne Gore. Ovo su samo neki segmenti koji su usko povezani sa socijalističkom prošlošću. S druge strane, skoro svaki dio intervjuja s kazivačima o današnjoj situaciji u Ulcinju je bio obilježen izražavanjem nemoći i nepovjerenja prema državnim institucijama, žalbama o lošim i nefunkcionalnim politikama, upućivanjem na pljačkanje putem privatizacije, uništavanje prirode u korist obogaćivanja tzv. tajkuna, rastuću korupciju, borbu za povrat imovine eksproprirane tijekom socijalizma, migracije mladih i sličnim stavovima o situaciji u gradu i u državi općenito. Te su riječi redovito bile popraćene povišenim emocijama i ljutnjom kazivača. Za navedene su teškoće, nakon 1989.-1991., antropolozi svojim istraživanjima pokazali da su to zajednički problemi s kojima su se suočavala postsocijalistička društva, odnosno društva koja su prethodno živjela u državama socijalističkog sistema diljem istočne Europe i Azije (Hann 2002).

Što se tiče ostalih pojmova koji se u različitim kontekstima koriste kao riječi bliskog značenja postsocijalizmu, vidi se da *tranzicija* i *transformacija* dominiraju. *Tranzicija* ili *tranzitologija* podrazumijeva područje koje se bavi analizama prelaska socijalističkih ekonomija u bivšim socijalističkim zemljama u kapitalistički sistem. Općenito tranzitologija, a posebno pojam tranzicija, bili su jako kritizirani u antropološkim krugovima, kao i u drugim društvenim i humanističkim studijama. U središtu tih kritika stoje kolonijalne politike nametnute bivšim socijalističkim zemljama ili Istoku. Tako Srećko Horvat i Igor Štiks u zborniku *Dobrodošli u pustinju postsocijalizma*, pišu da “sam pojam tranzicije kao ideološke konstrukcije koja se temelji na narativu o integraciji bivših socijalističkih zemalja u kapitalističko središte, tj. 'Zapad' zapravo prikriva monumentalnu neokolonijalnu transformaciju cijele te regije u ovisnu poluperiferiju” (Horvat i Štiks 2015:40).

Nasuprot i umjesto pojma tranzicije i područja tranzitologije, znanstvenici koji se bave postsocijalističkim razdobljem predlagali su pojam *transformacije*. “Mi vidimo društvenu promjenu ne kao tranziciju iz jednog poretka u drugi nego kao transformaciju – preuređivanja, rekonfiguracije i rekombinacije koje doprinose preplitanju višestrukih društvenih logika koje čine suvremeno društvo” (Stark i Bruszt 1998:7 prema Müller 2019). Slijedom takvih tumačenja,

odlučila sam u okviru svoga rada koristiti pojam “transformacije”, tim više što promjenu ili transformaciju smatram glavnom karakteristikom kulture.

Jedna od perspektiva koja me vodila pri koncipiranju ovog rada jest preporuka antropologa Chrisa Hanna koji kaže: “antropolozi su profesionalno dužni da prepoznaju moralne kompleksnosti, poštuju i kritiziraju svijet koji je sada (skoro svugdje) nestao; ti socijalistički ideali oblikovali su živote milijuna ljudi koji su živjeli u tom svijetu i, posredno živote svih nas” (Hann 2002:11).

Nadalje, radom ću nastojati, na osnovi etnografije, objasniti kako su se društvene, ekonomske i političke promjene na makro razini (na državnoj i globalnoj razini) odrazile na lokalne prakse, tj. na mikro razinu (konkretno, na maslinarstvo u Ulcinju). Tekst sam podijelila na šest poglavlja. U prvom poglavlju pod naslovom *Rad u masliniku* prikazat ću i analizirati maslinarstvo kao obiteljsku ekonomiju, prakse rada i prijelaz na tržišnu ekonomiju. U poglavlju *Metode rada i tehnologija proizvodnje* u maslinarstvu bavit ću se promjenama tehnologije i agrotehničkih mjera u 20. i 21. stoljeću i, najbitnije, odlukama i stavovima o (ne)prihvatanju novih agrotehničkih mjera. Poglavlje *Tržište proizvoda od masline* fokusira se na proizvodnju i prodaju maslinovog ulja i maslina u dva različita konteksta, u vrijeme Jugoslavije, kad je glavno tržište ulcinjskog maslinovog ulja bila Dalmacija, i danas, kad se manja količina proizvodnje većinom prodaje unutar Crne Gore na osnovi poznanstava. Zatim u poglavlju *Perspektive u maslinarstvu* ukazat ću na važnost maslinarstva u kulturi i ekonomiji Ulcinjana u zadnjih sto godina. Poglavlje *Odnos prema imovini* obuhvaća nekoliko segmenata koji se tiču podjele i vrijednosti imovine povezane s maslinarstvom u lokalnoj kulturi: to su nasljeđivanje maslina, vrijednost maslinika kao zemljišta i izvora prihoda, pitanje ekspropiranih maslinika 1978. godine, današnji zahtjevi za povrat ekspropirane imovine te državni planovi na području uvale Valdanos i *Starog maslinika*. Na kraju, u poglavlju *Vjerovanja vezana uz masline i maslinarstvo* analizirat ću značaj maslinarstva kod lokalnog stanovništva kroz prizmu običaja, obreda i uzrečica koje su nastale kao rezultat povezanosti čovjeka i prirode, ali i pod utjecajem religije. U zaključku rada ću nastojati iznijeti rezultate istraživanja usmjerenog na analizu ekonomske i društvene transformacije sagledane na temelju maslinarstva u Ulcinju.

Etnografija maslinarstva u Ulcinju

Rad u masliniku

Svaki put kad bih prolazila kroz maslinike u Ulcinju, bilo tijekom zime ili ljeta, u pravilu sam susretala ljude starije dobi. Većinom su to bili ljudi koji su odrasli i ostarjeli radeći u masliniku. Njihova življena iskustva i sjećanja na vlastiti rad, kao i na rad njihovih predaka govore o sličnim praksama rada u maslinarstvu u 20. stoljeću. Usprkos polovici stoljeća provedenog u socijalizmu, maslinarstvo je, kao i ostale poljoprivredne aktivnosti u Ulcinju, bilo i ostalo čitavo to vrijeme obiteljska ekonomija. Drugim riječima, i nakon 1945. godine, maslinarstvo u Ulcinju nije doživjelo kolektivizaciju, već se nastavilo realizirati kao privatna obiteljska poljoprivredna djelatnost.

Kad govorimo o obiteljskoj ekonomiji, treba napomenuti da se donedavno radilo o velikim, proširenim obiteljima gdje su većinom u jednoj kući živjele do tri generacije, pri čemu su gospodarske djelatnosti organizirala i vodila braća koja bi stanovala u istom domaćinstvu. Kako piše novinar, teoretičar književnosti i istraživač lokalne povijesti Bahri Brisku u svojoj studiji o maslinarstvu u Ulcinju iz 1974. godine, u to je vrijeme na širem području Ulcinja bilo 1413 kućanstava koja su imala masline (Brisku 2016:20). “Neka kućanstva imaju 6-8 buljuka¹⁵ do 1000 korijena maslina koji danas čine veliko bogatstvo i osiguravaju dobre prihode.” (ibid.).

Kad je riječ o tradicijskim praksama rada u maslinarstvu, svi spominju da se *prije* (tijekom 20.stoljeća) radilo više i intenzivnije u maslinicima. Uključeni su bili svi članovi kućanstva, stariji i mlađi, tako što su žene i djeca uglavnom brale, nosile, čistile, konzervirale i prodavale masline na tržnici u Ulcinju, dok su se muškarci bavili održavanjem maslinika, rezidbom stabala, proizvodnjom ulja i njegovom prodajom izvan Ulcinja. Iako su najviše radili tijekom sezone berbe, odnosno od rujna ili listopada kad ono počinje, pa sve do veljače ili ožujka kad berba uglavnom završava, moji sugovornici ističu da su tijekom čitave godine trebali voditi brigu o masliniku. Nakon berbe, u proljeće su orezali stabla maslina, kosili travu kad je bilo potrebno, vodili ovce na maslinik jer se vjeruje da dok pasu, ovce također gnoje maslinik. Većinom svake tri godine stavljali su gnojivo oko stabala masline te kad je bilo potrebno gradili tzv. *murije* (niske kamene zidove oko maslinika) itd. Premda su u radu sudjelovali svi članovi obitelji, svi maslinari danas posebno

¹⁵ 1 buljuk/ (alb. bylyk) = 100 korijena maslina

naglašavaju trud i rad žena u obitelji i najčešće smatraju da su one bile glavni nositelji poljoprivredne djelatnosti, pa tako i maslinarstva. To je rezultat toga što su se muškarci u obitelji bavili drugim poslovima, ponajviše trgovinom (više na početku 20. stoljeća), a kasnije tijekom socijalizma su nastavili raditi u društvenom sektoru pa su se maslinarstvom, kao i općenito poljoprivredom, mogli baviti nakon radnog vremena.

U slučaju kada bi obitelji imale veći broj korijena maslina (npr. oko 500 ili preko 500 korijena) a trebala im je dodatna radna snaga, zaposlili bi žene iz okolice za branje maslina, a muškarce iz Krajine (planinska regija blizu Ulcinja) za rezidbu. Branje maslina se smatralo isključivo ženskim poslom, pa se stoga kaže da je bila sramota da muškarac radi takav posao:

“...gledaj sad je drugačije, žene ostaju kući, muškarci beru masline. Prije je bilo sram da muškarac bere masline. Muškarac je nosio konjem i magarcem masline i radio u masliniku, stavio je gnojivo, čistio je i tako ali žena je bila, to je taman ženski posao, žene su mogle brati. Ja znam moje sestre su imale četiri-pet godina kad su počele brati...A da ti kažem nešto, u Ulcinju, naše majke su išle ujutro u maslinik, navečer su rodile. Znači mi smo rođeni i odrastali u masliniku.” (Xh.H., r. 1950.)

Danas svi koji su proveli mladost u maslinicima svoga se rada sjećaju kao mukotrpnog, što zbog nedostatka infrastrukture (npr. zbog lošeg puta do maslinika u Ulcinju), što zbog fizičkog napora. Ženska sjećanja naročito govore o cjelodnevnom klečanju bez obzira na vremenske prilike, nedostatku odogovarajuće obuće, zamornom transportu maslina magarcima i konjima, uz sve druge kućanske poslove i brigu za djecu. Slična sjećanja imaju i muškarci koji uvijek naglašavaju napore svojih majki kad je riječ o radu u maslinicima u prošlosti (pretežito do kasnog perioda socijalizma, tj. do 80-ih godina).

Na to nam upućuje sljedećih nekoliko kazivanja koja opisuju rad i život na osnovi maslinarstva tijekom 20. stoljeća:

“Otkad sam imala sedam godina [radila je u masliniku, op. a.]. Mi smo išle u školu sedam godina, poslije su nas poslali u maslinik. Mi smo bile osam sestara i jedan brat. One su brale, ja sam brala i tovarila sam konja i magarca maslinama, jedan kvintal i pol, možda tri, četiri kvintala smo brale na dan. Osam sestara smo bile, ali nismo sve išle jer četiri su bile udane, a nas ostale četiri kod kuće. Zatim je i kćer mog brata odrasla pa je i ona došla

s nama... samo mi cure, jednog brata smo imale ali ne, ne... brat je najprije radio u trgovini, kasnije kad su ušli partizani, zatvorio je dućan i okrenuo se prema poljoprivredi... On je sagradio zidove, čistio maslinik i tako... jedan kvintal za čovjeka smo brale jer nama je maslinik rodio dobro...tamo smo jele, tamo smo palile vatru, padala je kiša...takav je bio život, lijep je bio život...Ja sam išla magarcem, ali naravno nisam sjela na magarca nego sam tovarila maslinama i tako tri puta na dan do Valdanosa i natrag i brala sam po 10-12 košara maslina, jedna košara 4 kg...htjela bih opet ići na maslinik, ali nemam zdravlje, mozak mi radi, ali noge su mi se pokvarile u masliniku... pa jako volim ići na maslinik, tamo ja uživam, da li ima ljepše prirode od maslinika ili boljeg zraka?! Nema... Mi nismo imale berače ali tko je platio berača, platio je litar ulja na dan. Malo je bilo plaćeno, malo. Ali tada nije bilo malo jer je bilo siromaštvo. Došle su reći 'nemoj uzeti nekog drugog jer hoću ja doći kod tebe brati masline'. Tako su osiguravali mjesto." (D.M., r.1941.)

"Vidiš ovu ulicu ovdje, tu su hodale 200, 300 ili možda 500 žena, spustile bi se navečer, a ujutro bi se penjale gore, pješice, znaš što to znači, možda je padala kiša na putu, one nisu imale odjeću, siromaštvo, bez cipela, sada imaju čizme i druge stvari, one nisu imale, možda su cijeli dan radile s mokrim cipelama, hladno, upalile su vatru, ali Bože koja muka...Ono ulje je vrijedilo novca, čovjek je živio, s deset kvintala ulja je živio godinu ili godinu i pol. On kaže da je živio, ali nije živio, nije imao vodu, ni struju, ni auto, imao je magarca i jednu ili dvije krave da šalje gnojivo u maslinik i da uzima malo mlijeka za sebe, jer za živjeti, živio je jadno, ali živjeli su svi...Mi smo imali 1000 korijena ali bilo nas je petero braće. Za onoga tko je imao 100 korijena nisu pitali, rekli su dajte mu kćer." (S.K., r. 1948.)

"U to vrijeme svi ljudi u domu su radili, nije bilo kao danas. Danas jedna obitelj ima jedno dijete, dva. Prije je bilo – moj tata je imao dva brata, još i sestru. Njegov otac dva brata, dvije sestre. Cijela ova obitelj Haxhibrahimi. Mi smo imali i radnike koji su došli pomagati u to vrijeme. Tako su mi pričali... bilo je slučajeva kad su i maslinike drugih vlasnika uzeli da obrađuju... Moj tata je rođen 1925. godine, znači to je bilo oko 1940., 1945. godine. Oni su proživjeli Drugi svjetski rat, ali i prije se radilo isto, oni prije njih." (R.H., r. 1957.)

Ovakve prakse rada u maslinarstvu su se pretežito odvijale do 70-ih, 80-ih godina prošlog stoljeća, kad su se Ulcinjani počeli intenzivnije baviti turizmom pa su stoga napustili maslinike. Bavljenje

turizmom i dan danas ostaje jedan od glavnih razloga zašto poljoprivredne djelatnosti, naročito maslinarstvo ne čine glavnu ekonomsku aktivnost obitelji iz grada Ulcinja.¹⁶

Slika 4. Xhemale Milla Malusheviq iz Ulcinja bere masline na tradicijski način (fotografirala R.Geci, prosinac, 2017. godine).

Slično kao u prethodnom stoljeću, pogotovo za vrijeme socijalizma, muškarcima, pretežno zaposlenima u državnom ili privatnom sektoru, poljoprivredne aktivnosti nastavljaju i danas biti sekundarna ekonomija, odnosno aktivnost koju obavljaju izvan radnog vremena. Kako su kazivači objasnili, to je zato što je potreban veliki broj korijena maslina (preko 500 ili 1000) kako bi se moglo dobro živjeti samo od maslinarstva. S druge strane, emancipacija žena, njihovo školovanje i zapošljavanje ključan su faktor zbog kojeg posebno mlade žene, koje su u prošlosti najviše radile

¹⁶ O ulozi turizma u maslinarstvu Ulcinja govorit će se kasnije u radu.

u maslinicima, danas nisu zainteresirane za rad u poljoprivredi. One teže k ostvarivanju karijere, lakšim poslovima u svom gradu, ili generalno kao svi mladi u Ulcinju, migriraju.

Zadnjih 20 do 30 godina način rada u maslinarstvu se znatno promijenio u odnosu na prošlo stoljeće, pri čemu možemo izdvojiti tri glavne promjene. Prvo, nova tehnologija i suvremene agrotehničke mjere su olakšale rad, o čemu će biti riječi u zasebnom poglavlju; drugo, radnu snagu angažiranu u maslinarstvu ne čine više članovi obitelji, nego plaćeni radnici, i to uglavnom iz Albanije, Kosova, Bosne i Hercegovine ili drugih manje razvijenih regija u Crnoj Gori (npr. Sandžaka); treće, u novije vrijeme sve je više maslinara koji se bave ovom poljoprivrednom aktivnošću zbog strasti pa se trude osigurati kvalitetu svojih proizvoda, što do sada nije bila osnovna težnja.

Osim starijih ljudi koji se susreću u maslinicima u Ulcinju i koji većinom još uvijek rade služeći se uvriježenim metodama i praksama, ponekad se nailazi i na mlade, pa čak i djecu. Uglavnom se radi o trima skupinama mladih ljudi. Jedni su članovi obitelji koji imaju masline i došli su na maslinik raditi više rekreativno ili brati masline po novoj metodi (s mrežama), što je znatno lakše od ručnog branja. Oni nisu aktivni u masliniku tijekom čitave godine, nego, kako objašnjava jedan kazivač, vide to kao “bavljenje sportom” pa idu radi tjelovježbe i razonode kad imaju vremena. Glavnu brigu oko maslinarstva vode stariji članovi obitelji: očevi, majke, stričevi itd. Nezainteresiranost mladih za rad u maslinarstvu danas se objašnjava školovanjem u drugim gradovima, zapošljavanjem u drugim mjestima i sektorima, pribjegavanjem lakšim poslovima poput onih u turizmu itd.

“Mlade generacije kao vaša ne želi nitko, kažeš ajde idemo u maslinik brati masline, jedan kaže ah boli me glava, drugi noga, treći počne udarati djecu, ne samo kod mene nego kod svih u Ulcinju. Nema ništa od toga.” (S.K., r. 1948.)

“Prije je bilo više iz obitelji, ali sada kako je došao modernizam manje i manje, sada nema više žena iz obitelji koje beru masline, idu za sport na primjer jedan dan dva-tri sata, beru malo maslina koliko treba za konzerviranje i s tim završava aktivnost žena iz obitelji... Sada uzimamo radnike s dnevnicom, 20 euro/ dan ili 30 centa za kilogram maslina. Kod mene rade lokalni radnici, isti su uvijek, ali većinom su u Ulcinju iz Albanije ili s Kosova.” (XH.C., r. 1956.)

Drugu skupinu koju sam uočila na terenu čine maslinari iz strasti. Većinom su to muškarci iznad 40 godina, koji su nastavili dugogodišnju obiteljsku tradiciju maslinarstva ili eksperimentiraju s novim uvezenim sortama maslina. Imaju veće plantaže, stoga i veći broj korijena maslina te uvijek prate nova istraživanja, trendove i savjete u vezi maslinarstva. Sudjeluju na raznim javnim događanjima, sajmovima i natjecanjima u Crnoj Gori i u regiji – u tom je smislu vrlo popularna Međunarodna manifestacija maslinara i uljara *Noćnjak*, koju organizira Zadružni savez Dalmacije u Hrvatskoj. Udruge maslinara u Ulcinju organiziraju zajednički odlazak maslinara na *Noćnjak*, gdje ulcinjski maslinari imaju priliku naučiti više o maslinarstvu putem raznih predavanja i radionica te također promovirati svoje proizvode na izložbama i natjecanjima. Nekoliko je ulcinjskih maslinara dobilo priznanja za kvalitetu ulja i time se posebno ponose. Maslinarstvom se ne bave samo za potrebe svojih kućanstava, nego imaju i privatne tvrtke za proizvodnju maslinovog ulja. Međutim, i ovi se maslinari većinom bave drugim poslovima uz maslinarstvo.

U treću sam skupinu uvrstila fizičke radnike koji uglavnom dolaze iz Albanije i Kosova, a rjeđe iz Bosne i Hercegovine te Sandžaka. Oni u maslinarskoj djelatnosti, kao i pri drugim fizičkim poslovima u Ulcinju rade s dnevnicom, uglavnom 20 eura na dan, uključujući i jedan obrok, a često i prijevoz. Ovi radnici su zamijenili uobičajenu radnu snagu iz prošlog stoljeća: žene iz obitelji i one zaposlene iz okolice Ulcinja koje su brale masline te muškarce iz regije Krajine koji su se angažirali pri rezidbi. Prema tumačenju maslinara poslodavaca, danas ljudi iz Ulcinja nisu zainteresirani za fizički rad. Oni bi prije otišli u inozemstvo raditi sličan posao nego kod nekog sugrađana, istaknuli su moji sugovornici. Kao jedan od razloga spominje se sram koji Ulcinjani osjećaju pri obavljanju fizičkih poslova u svom mjestu. No, žene iz okolnih sela, naročito one starije od 40 godina, još uvijek nastavljaju biti radna snaga angažirana za branje maslina. One su plaćene istom dnevnicom kao i muškarci radnici ili ovisno o količini obranih maslina, što iznosi 30-40 centi za kilogram maslina.

“Žene beru, većinom ja sam imao i s Kosova i iz Albanije i iz Bosne i iz Ulcinja. Obično starije žene. Mlade su za diskoteku, nisu za masline... da, da starije od 40 godina jer ja sam pokušavao i s mlađima, ali one kažu da mogu da uberu 25 kg/ dan, a đe meni računica financijska, hoće 20 eura ili 15 dnevnicu, da idem vozilom po nju, da vozim do maslinika, hoće da joj dam hranu i onda?!...“ (N.L., r. 1964.)

Slika 5. Radnik iz Albanije u masliniku u Valdanosu (fotografirala R. Geci, prosinac, 2017. godine)

Radnici koji dolaze iz Albanije i Kosova najčešće su muškarci koji rade i druge fizičke poslove u Ulcinju, naročito u poljoprivredi, u turizmu, građevinarstvu i sl. U posljednje se vrijeme primjećuje i rast broja žena koje dolaze iz sjeverne Albanije raditi u Ulcinju, uglavnom tijekom ljetne turističke sezone kao čistačice ili pomoćnice u tvrtkama koje se bave turizmom.

O poslovima angažiranih fizičkih radnika govori kazivanje jednog radnika iz Puke (sjeverna Albanija), koji je uglavnom zaposlen za posao rezidbe u Ulcinju, Krajini i Baru. S njim često dolazi i njegov brat i ovisno o poslovima, skoro svakog mjeseca u godini u Ulcinju žive 20 dana, a potom se vraćaju kući na tjedan dana. Ovim poslom prehranjuju svoju obitelj u Albaniji:

“Već devet godina radim ovdje. Idem kod svakog, mene zovu skoro 80% Ulcinjana. Uglavnom se bavim rezidbom, završio sam školu za ovaj posao... Ja radim od rujna do lipnja, nekad ostajem 20 dana, mjesec dana. Radim i s mandarinama. Negdje se plaća 30 eura na dan, a negdje po korijenu, npr. 3-4 eura za korijen ili 2 euro za korijen kad je laka

rezidba... Dogodilo se da sam za godinu dana orezao 400 korijena... Jako sam zadovoljan, s ljudima također, dobro su me tretirali, pogotovo u Krajini, oni su iskreniji.” (F.K., r. 1966.)

Kao što se vidi, obiteljsku radnu snagu danas je pretežno zamijenila tržišna radna snaga. To ne znači da tržišne radne snage nije bilo i tijekom cijelog prošlog stoljeća, jer kako sam već spomenula, obitelji koje su imale veći broj korijena maslina ili privatne mlinove zapošljavale bi i druge lokalne stanovnike. Međutim danas tržišna radna snaga dominira i nju čine najviše radnici iz manje razvijenih regija i država poput sjevera Albanije, Kosova i Sandžaka. Kako će se dalje vidjeti u potpoglavlju o perspektivama u maslinarstvu, toj promjeni je pridonio rast životnog standarda Ulcinjana potaknut turizmom, kao i migracije lokalnog stanovništva, pogotovo mladih.

Druga promjena u odnosu na 20. stoljeće (u razdoblju socijalizma također), prema iskustvima kazivača odnosi se na način plaćanja. Osim u mlinovima gdje još uvijek postoji mogućnost da se plaćanje mljevenja vrši uljem, danas se svi radnici plaćaju novcem. Prema riječima poslodavaca, to svakim danom postaje željenim i razumnijim načinom plaćanja. Novac je kao način plaćanja funkcionirao i prije, ali je on, prema riječima kazivača, bio znatno rjeđi. No tu treba uzeti u obzir činjenicu da je vrijednost ulja bila veća, odnosno maslinovo ulje se cijenilo više.

“Sve s uljem. I one žene koje su brale s uljem smo platili, jedna litra ulja na dan...moj tata je znao imati u našem masliniku do 15-16 žena koje su brale masline sa zemlje... ništa s novcem nismo dogovorili...sve do ovih zadnjih godina.” (Sh. B., r. 1942.)

Cijena branja maslina na početku 70-ih godina iznosila je dva kilograma ulja ili 30 dinara na dan (Brisku 2016: 37). Sličan odgovor za to vrijeme, dva-tri kilograma ulja, su dali i moji kazivači, rekavši kako i danas vrijedi otprilike jedan standard plaćanja za rad i proizvode.

Kako svjedoče kazivanja mojih sugovornika, tijekom najvećeg dijela 20. stoljeća maslinarstvo je bilo jedna od glavnih ekonomskih aktivnosti kojom su se Ulcinjani mogli baviti u svom gradu. Stoga je u maslinarstvu bila angažirana cijela obitelj, posebno žene, za koje su poslovi u masliniku spadali u red kućanskih poslova. Rodnu podjelu poslova, pa tako i razvoj maslinarstva u to vrijeme, treba promatrati kao odraz patrijarhalnog sistema pri čemu su, u situaciji nerazvijene ekonomije, nedostatka škola i izbora za zapošljavanje, muškarci imali prednost pri školovanju i osiguravanju drugih izvora prihoda. Uvođenjem socijalizma, industrijalizacijom i razvijanjem lokalne

ekonomije u odnosu na prethodni period, pokazalo se da je rodna podjela poslova postala samo još očitija. Većinom su muškarci bili ti koji su se zapošljavali u društvenom/državnom sektoru, dok su poljoprivredna djelatnost i kućanski poslovi ostali glavna domena žena. Međutim, i dalje su muškarci vodili obiteljsku ekonomiju, kao što je to slučaj i u današnje vrijeme.

Danas su turizam i druge ekonomske djelatnosti u gradu, rast standardnog života, školovanje žena pa i migracije utjecali na to da se ulcinjske obitelji ne oslanjaju prvenstveno na maslinarstvo. Stoga i radnu snagu čine fizički radnici iz okolice Ulcinja ili manje razvijenih okolnih regija ili država. U smislu rada, osim što čini dodatnu djelatnost (i prihod) u obiteljskoj ekonomiji, danas se maslinarstvo vrlo često smatra hobbijem ili užitkom. To odražava veliku promjenu u percepciji ove djelatnosti, budući da se u prošlom stoljeću maslinarstvo prvenstveno smatralo napornim poslom. Toj je promjeni svakako doprinijelo olakšavanje rada novim metodama i tehnologijom, što je tema idućeg poglavlja.

Metode rada i tehnologija proizvodnje u maslinarstvu

Po pitanju tehnologije i metoda rada, danas se uočava velika razlika u stavovima i odlukama maslinara. U Ulcinju sve veći broj maslinara prati stručne trendove i primjenjuje najnovije agrotehničke mjere, s obzirom na to da su uvjereni kako će na taj način dobiti proizvode najviše kvalitete. S druge strane, još je uvijek mnogo maslinara koji sporo prihvaćaju ili ne prihvaćaju nove stručne savjete u maslinarstvu, vodeći se tradicijom i mudrošću svojih predaka. Ukratko, najčešće se radi o odabiru između „tradicijskih“ i „suvremenih“ metoda rada.

Spomenuto je na početku rada da u ulcinjskim maslinicima dominira stari zasad te domaća sorta *žutica*. Ova stabla Ulcinjani su generacijama ostavljali da rastu visoko, čekali su da plodovi masline padnu na zemlju te su ih onda rukama skupljali sa zemlje. Međutim zadnjih godina, kako maslinari imaju priliku čitati razne časopise o maslinarstvu, slušati stručna predavanja te tako dobivati uvid u najnovija istraživanja vezana uz uzgoj i preradu maslina, metode i tehnike rada u maslinarstvu su se također počele mijenjati. Među lokalnim maslinarima je poznat izraz „prema talijanskim ekspertima“, koji se odnosi na najnovije savjete oko agrotehničkih mjera i metoda u

maslinarstvu. Kako sam doznala od maslinara, izraz je nastao nakon što su stručnjaci iz talijanske organizacije CINC došli u Ulcinj kako bi savjetovali maslinare oko agrotehničkih mjera.

„Da bila je ovdje jedna talijanska organizacija CINC. Znači, došli su da treniraju maslinare za sve mjere, apliciranje agrotehničkih mjera za maslinarstvo, pa tako su nam demonstrirali kako se radi rezidba, kako treba raditi rezidbu...“ (O.D., r. 1959.)

Lokalni maslinari se referiraju „talijanskim ekspertima“ u slučajevima kada u maslinarstvo uvode inovacije: skraćuju stabla masline, odnosno režu krošnju tako da ona ne raste u visinu, beru masline s grana, a ne sa zemlje te koriste mreže da maslina ne dođe u kontakt sa zemljom, a još manje da ostane neko vrijeme na zemlji jer, kako kažu, tako dobije kiselost pa se odmah smanjuje kvaliteta maslinovog ulja. Zatim na tržištu nabavljaju razne preparate za očuvanje maslinovog drva i plodova, inox bačve za skladištenje ulja, električne pile i druge strojeve za rezidbu.

Odluke koje maslinari donose u vezi tehnika i tehnologije koje koriste ovise o stavovima, ukusima i o tržištu. Oni koji prate suvremene trendove čine to s ciljem dobivanja što kvalitetnijeg ulja, što je sada iznimno važno za ostvarivanje veće potražnje na tržištu. Štoviše, posebna pažnja se daje analizama za utvrđivanje vrste maslinovog ulja (prema kvaliteti), zatim etiketama, dizajnu, reklamama i sl. Rastuća briga oko kvalitete i promoviranja ulja, prema tumačenju maslinara, relativno je nova pojava. Čak i danas, to su uglavnom maslinari iz strasti ili oni koji također imaju više korijena maslina, stoga i veće poslovanje.

Jedan mi je maslinar iz sela Kolomza kraj Ulcinja, koji pripada devetoj generaciji u obitelji koja se bavi maslinarstvom, ispričao da se 1993. godine počeo intenzivno baviti maslinarstvom. Ovu odluku je donio zbog strasti prema maslinarstvu jer je primarno po profesiji kriminalist. Posljednjih godina redovito čita časopise o maslinarstvu i primjenjuje savjete koje daju stručnjaci, uvijek s ciljem poboljšanja kvalitete proizvoda i olakšavanja rada.

“Pretplatio sam se na list Maslina iz Splita i prvih šest godina kupio sam svaki broj, to imam u vitrini. I otud je počelo, onda sam među prvima u Ulcinju počeo da orezujem masline. Među prvima sam počeo da nosim ulje na centrifugu, kao na Zapadu, među prvima u Ulcinju sam kupio inox bačve da se čuva ulje i otprilike to. I sad, rekli smo kopanje i rezidba, ovce i održavanje, recimo ono što pretekne, što ne može sitna stoka, ovca da popaše. Ja to praktikujem od 2011. jer idem na tu soluciju da proizvedem Eko ulje. Kod

nas u Crnoj Gori se traži po novim zakonima, deset godina da nema nikakvih herbicida.”
(N.L., r. 1964.)

Uvijek kad su govorili o trudu koji ulažu u kvalitetu svojih proizvoda, da bi naglasili razlike, maslinari su se referirali na prakse u prošlosti, kad kvaliteta nije bila tako bitan kriterij za proizvodnju. Jednostavno se vjerovalo da je ulcinjsko maslinovo ulje dobro i zdravo, a u nedostatku konkurencije za prodaju, što je bio slučaj u 20. stoljeću, kvaliteta nije bila ispred kvantitete. Međutim, i danas ulcinjski maslinari koji se posebno brinu o kvaliteti maslinovog ulja čine manjinu među proizvođačima. Istina je da se u Ulcinju proizvodi ektradjevičansko maslinovo ulje velike kvalitete, ali ono čini mali postotak cjelokupne proizvodnje u gradu.

“Svake godine imamo manje maslina i manje ulja. Sada npr. maslinovo ulje koje proizvodi većina Ulcinjana, negdje 90% ne može se prodati više, samo u Ulcinju se prodaje ili ljudima koji žele maslinovo ulje na tradicijski način. Znači s tim uljem ne mogu ići na natjecanja, odmah se diskvalificiraju. I ja sada mogu prepoznati koje je ulje od maslina brane sa zemlje i koje od maslina s grane. Što se tiče Ulcinja kao zajednice, znači meni osobno to paše jer ja prodajem više, s višom cijenom, uvijek dobijem medalje, znači jesam među prvima, ja i jedna mala grupa, što nas čini prvima jer svaki hoće biti prvi, da nema konkurencije, ali ja govorim za 90 i nešto posto naroda koji još uvijek proizvodi na stari tradicijski način, što im paše, ali nije dobro.” (E.B., r. 1980.)

Slika 6. Stare masline, orezane prema novim preporukama u selu Kolomza (fotografirala R. Geci, kolovoz, 2018. godine)

Za praćenje stručnih savjeta i novih trendova u maslinarstvu pokazuje se važnom i količina korijena maslina koje netko posjeduje te koliko profesionalno se maslinar bavi maslinama, npr. ima li tvrtku ili proizvodi samo za potrebe obitelji.

“Ja se ne bavim puno literaturom za maslinarstvo. Oni koji imaju više maslina, 100 korijena i više, a ima ovdje koji imaju i 1000 korijena, oni žive od maslinarstva i bave se literaturom, čitaju i brinu se za maslinik više nego ja.” (A.P., r. 1961.)

Prikljanjanje tradicionalnim metodama uzgoja maslina i proizvodnje maslinovog ulja isto ima svoje objašnjenje. U Ulcinju ima priličan broj maslinara, pogotovo starije dobi, koji i danas vjeruju da je ulcinjsko maslinovo ulje vrhunske kvalitete bez ikakvih dodatnih mjera, novih u odnosu na one koje su se generacijama primjenjivale u Ulcinju. Naviknuti na okus maslinovog ulja koje su konzumirali najveći dio života, čekaju da masline budu zrele pa ih tada skupljaju, i to sa zemlje,

zatim odabiru mljevenje u mlinovima s kamenjem, a svoja stabla masline ne žele ni skraćivati ni prskati kemikalijama. Trude se koristiti prirodne načine za očuvanje maslina (npr. sastojke poput brašna, octa i šećera), kao i prirodno gnojivo. U njihovim stavovima uočava se i skepticizam prema suvremenoj zapadnoj znanosti, razmišljanje da se standardi iz drugih mjesta i dijelova svijeta ne mogu nekritički primijeniti u Ulcinju te poštovanje prema mudrosti svojih predaka. Ovdje ću navesti tri kazivanja koja svjedoče o stavovima koje maslinari imaju o suvremenim agrotehničkim mjerama:

“E ovako, najbolje ulje iz Ulcinja dolazi iz ovog dijela koji se zove *Qafa*. Kako kažu stari, maslina, ako ne vidi more, ako nema morsku paru i ako nema sunce, nije ni maslina ni ulje. Sadašnja tradicija kaže da ne pustimo masline na zemlji, znanost kaže, Europa, ali kad smo mi brali masline, Europa je živjela u spiljama jer civilizacija dolazi ovamo, od strane izlaska sunca, ne iz Europe. Odakle dolazi civilizacija, mi smo puno naprijed nego oni, a ove masline su 2000 i još kojih godina, razumiješ?!” (B.M., r. 1945.)

“Nama su pravili propagandu da skraćujemo masline kao oni u Italiji. Ovaj moj susjed je skratio i predomislio se. Skratio ih je prije deset godina i još nema plodova. Ova je sorta koja ne želi da se skraćuje... Nama su ponudili da skraćujemo, ali ja nisam htio. Moj djed, pradjed i šukundjed, svi su ovako uzgajali masline, zašto da ja promijenim tradiciju?” (A.P., r. 1961.)

“Jesu dvije struje, jedna od Talijana po kojoj svake godine treba očistiti i orezivati grane maslina. Ne kažem ne, treba orezivati gornje grane jer njih uzima vjetar, loše vrijeme, ali suma sumarum više je bilo berećeta prije, po starom. Ona stara maslina je imala tijelo, grane, imala je snagu. Kad se drvo siječe tako okrutno, nema više snage... iako ljudi tada nisu bili školovani, znali su više. Ja poštujem ovo današnjeg, ali oni [preci, op. a.] su znali da se maslina stavlja prema suncu, da hoće malo snijega jer kad joj snijeg kratko ostaje po granama, očisti je... Moj djed, moj tata i ja isto smo orezivali valjda pola maslinika Ulcinja. Danas dolaze iz Albanije za rezidbu. Danas je došla nova tehnika rezidbe, sa pilom. Prije se orezivalo sjekirom i nisu se sjekle masline. Masline su se očuvale.” (Gj.P., r. 1949.)

Slika 7. Zaštita masline na tradicijski način. Plastične boce ispunjene mješavinom brašna, octa i šećera protiv maslinove muhe (fotografirala R. Geci, srpanj, 2018. godine)

Jedna od brojnih agrotehničkih mjera koja se provodi je zaštita maslina od nametnika. Danas se ova briga vodi na individualni način, odnosno svaki maslinar odlučuje kako i koliko će primijeniti agrotehničke mjere za zaštitu maslina. Za razliku od tog pristupa, od 80-ih godina do 2004. godine, kako objašnjavaju stručnjaci u Odjelu za poljoprivredu u Općini Ulcinj, bilo je organizirano prskanje svih plantaža avionom. Zbog čuvanja okoliša, danas su ova prskanja protiv štetočina i mikroorganizama zabranjena. Glavni razlog za zabranu je samoproглаšenje Crne Gore ekološkom državom 1991. godine.¹⁷

¹⁷ U deklaraciji koju je donijela Skupština Republike Crne Gore, među ostalim, piše: „Donošenjem ove Deklaracije, Crna Gora prema prirodi uspostavlja državni odnos i poziva na mudrost ljude da spriječe ekološku katastrofu koja nam prijete“. U središtu je ove odluke, prema Nacionalnom savjetu za održivi razvoj Vlade Crne Gore, želja da se priroda dodatno zaštiti i afirmira. U praksi to uključuje mjere koje je Republika Crna Gora poduzela i koje namjerava poduzeti poput donošenja novih zakona, propisa, strategija i planova vezanih uz zaštitu i očuvanje prirode, međunarodne suradnje, sudjelovanja u globalnim samitima i sličnim događanjima na polju ekologije te uključivanje

“Od proglašenja Crne Gore ekološkom državom ukinula se metoda prskanja avionom. Sada je drugačija metoda, odnosno prskanje sa zemlje s ručnim pumpama, traktorom, stavljanjem atraktanata i ekotrapa. Znači, ovako se pravi kemijska zaštita od glavnog štetnika, maslinove muhe...Preparati su isti samo kad avion pušta, on pušta u velikim površinama pa se ti preparati rasprše u okolišu, u zraku, a ovo danas je posebno prskanje, tj. svaki maslinar prska svoje masline pa tako nema zagađenja okoliša općenito, nego samo onog dijela gdje se prska... Prskanje avionom je bilo od `80-ih do 2004. godine. Prije toga nisu prskali, nije bilo posebne zaštite, ali bilo je i manje štetnih bolesti. Plodovi tih stabala maslina koja su bila oštećena isto su išli na preradu, ali nije se dobivalo ulje koje se dobije danas. Danas se dobije ulje visoke kvalitete, znači ekstra djevičansko, a prije smo imali maslinovo ulje s teškim mirisom, s kiselinom. Sada je puno drugačija situacija.” (Gani Rexha, stručnjak za poljoprivredu u Općini Ulcinj)

Različite stavove maslinara o prihvaćanju tradicijskih i suvremenih načina proizvodnje također je moguće uočiti kad je riječ o korištenju mlinova za tiještenje ulja. U ulcinjskim mlinovima, maslinari mogu birati između prerade maslina u centrifugi i u tradicijskom kamenom mlinu. Prednost centrifuge kao najnovije tehnologije je brzina tiještenja i postupak prerade, pri čemu na tiještenje idu odvojeno masline svakog vlasnika, dok se u kamenom mlinu miješaju masline nekoliko vlasnika. S obzirom da se svi maslinari ne brinu jednako o svojim maslinama, prerada u centrifugi je preferirani izbor onih koji traže najvišu kvalitetu ulja. Usto, izbor između ta dva tipa mlinova ovisi o preferencijama što se tiče okusa ulja. Maslinovo ulje iz kamenog mlina ima izraženiji miris i okus karakterističan za domaću sortu *žuticu*. Zbog toga je česta preferencija ljudi koji su naviknuti na to ulje ili kupaca koji žele ‘autentični’ proizvod.

Danas u Ulcinju postoje samo privatni mlinovi, a najviše je mlinova najnovije tehnologije, odnosno desetak mlinova u centrifugi i tri s kamenjem. Tijekom 20. stoljeća tehnologija prerade maslina bitno se promijenila. Dok opisuje tehnološke promjene u maslinarstvu u Ulcinju kroz povijest, Bahri Brisku navodi da je najstariji način proizvodnje ulja bio tiještenje vreće s maslinama u velikoj drvenoj posudi. To tiještenje je zahtijevalo posebnu ljudsku snagu, odnosno

održivog razvoja u obrazovnim programima (Vlada Crne Gore, Nacionalni savjet za održivi razvoj. 2011. *Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, 20. godina ekološke Crne Gore*. file:///C:/Users/DIGITRON/Downloads/Analiza_MNE.%20final.pdf, pristup 4.9.2020.)

masline su se gazile bosim nogama ili posebnim gumenim cipelama¹⁸, dok se osoba koja je tiještila masline držala za stropnu gredu. Kasnije u prvoj polovici 20. stoljeća pojavili su se jednostavni mlinovi s jednim ili dva kamena koji su se stavljali u funkciju ljudskom snagom, tj. guranjem kamenja a potom i pomoću konja kojima su prekrivali oči i tjerali ih da okreću kamenje u mlinu. Kaže se da je u Ulcinju do Prvog svjetskog rata bilo više od 100 takvih mlinova. No, u međuvremenu su ulcinjski pomorci i trgovci počeli donositi razne preše za ulje iz Italije i Dalmacije koje su zamijenile ljudski rad. Isto tako, s vremenom su i električni motori počeli zamjenjivati upotrebu konja (Brisku 2016:42,43). Prema navodima istog autora, prvi je suvremeni mlin sagrađio 1942. godine Anton Pogu, tadašnji poznati bogataš u Ulcinju. Mlin se sastojao od tri kamena i tri preše koje je pokretao električni motor. Ovaj mlin je od 1946. godine premješten u Tvornicu ulja/ Uljaru u Ulcinju. Od 60-ih godina Uljara je počela nabavljati i stavljati u funkciju tadašnju suvremenu tehnološku opremu pa je stoga, kako autor interpretira, nekoliko mlinova jednostavnije tehnologije u gradu prestalo raditi. Brisku naglašava da su i tijekom socijalizma u gradu radila četiri privatna mlina (ibid:44). Ovaj zadnji podatak potvrdili su i kazivači čije obitelji su posjedovale privatni mlin tijekom socijalizma:

“Naša obitelj od prije Prvog svjetskog rata imala je više od 1200 korijena maslina... tako otprilike prvi mlin koji se sagrađio, bilo je u ovoj kući dolje, 1912. godine. On je bio mlin s dva kamena koji su pokretali ljudi, radnici. Ja se sjećam kao dijete, našao sam ga 1966. godine, prije potresa 1979., nije bio u funkciji, ali je tako ostao kao stara skulptura jer su ga koristili sve naše obitelji Haxhibrahimi. 1980. godine, nakon potresa uništio se mlin, ustvari uništili su ga i moji rođaci jer su izgradili kuće. 1980. godine moj tata je otvorio mlin ovdje, isto s kamenima, ali naravno tada je bilo struje, tako da je sa strujom radio mlin. Onda je tata koristio taj mlin do 1989./1990., a 1990. godine me zamolio da idem u Italiju i kupim novi mlin. Išao sam u Bari, u Italiju, kupio sam i stavio ga u funkciju možda 1992. godine, i onda je tata radio do kad nije mogao više...Mi smo tri brata i svi živimo u Americi. Majka i otac su živjeli ovdje.” (R.H., r. 1957.)

No, kako ću pokazati sljedećim citatom, ima maslinara koji navode da im je privatna djelatnost prerade maslina (mlin) bila zabranjena “dolaskom komunista”:

¹⁸ Albanski lokalni naziv je “qeruce”- gumene cipele posebno napravljene kod obučara (Brisku 2016:42).

“U mojoj obitelji maslinama su se bavili pradjed, djed, tata, ja. U vrijeme komunizma je bilo zabranjeno, s maslinama smo se bavili, ali mlin nismo imali jer je bilo zabranjeno. Nismo mi mogli više raditi, samo 1991. kad je pao komunistički sistem dali su nam slobodu da otvaramo mlinove i svašta drugo. Ja sam uvijek htio i otvorio sam mlin. Otvorio sam s nekim starim stvarima, neke stare mašine koje smo imali od starog mlina, vidiš tamo unutra je. Počeo sam raditi zato što nisam htio da sinovi ostaju u masliniku i s mlinovima. Rekli smo neka oni idu u školu, da uče, ali i sa školom, bila je taman jedna generacija koja nije mogla dalje, ostali su bez škole. Završili su oni gimnaziju, ali da rade za 200-300 eura, nemaju nikakve koristi od toga. Onda kasnije se počelo više tražiti maslinovo ulje jer sam ja 1980./81. godine prodavao 3 kg ulja da kupujem 1 kg mesa a danas prodajem 1,5 kg ulja a kupujem 1,5-2 kg mesa. Ulje se počelo vrednovati, to je dobro ulje, 10 eura litra ide avanti, kod kuće... Prije kad su ljudi preokretali mlin s jednim kamenom, cijeli dan možda su preradili tri kvintala maslina. Ja danas preradim 200 kvintala maslina za 24 sata. Da večeras stižu 200 kvintala maslina, sutra ujutro neće biti ni jedne [neprerađene masline, op. a.]” (S.K., r. 1948.)

Usprkos razlikama u stavovima o adekvatnim metodama i tehnikama rada, većina maslinara se slaže da je današnje ulje mnogo kvalitetnije od ulja koje su oni proizvodili u mladosti, kao i onoga koje su proizvodile prijašnje generacije. To je rezultat veće brige koju maslinari vode o kvaliteti jer u suprotnom njihovi proizvodi teško nađu tržište, pogotovo izvan Ulcinja. Ipak, ima i onih koji kažu da je prije maslinovo ulje, kao i svaki prehrambeni proizvod, bilo zdravije i sigurnije zbog prirodnijeg načina uzgoja – nekorištenja kemikalija i drugih umjetnih tvari (npr. umjetno gnojivo). Osim postizanja kvalitete, zahvaljujući današnjoj suvremenoj tehnologiji moguće je proizvoditi više ulja na učinkovitiji način i s manje truda.

Tržište proizvoda od masline

Najveću količinu svojih maslina Ulcinjani danas prerađuju u ulje, zatim znatno manji dio ostavljaju za konzerviranje (crne i zelene masline) te na kraju s ostacima od prerade maslina prave domaći sapun. Maslinovo ulje još se zna miješati s cvijećem poput kantariona da bi se dobilo kantarionovo ulje, a rjeđe i s drugim biljkama, orašastim plodovima i začинима poput oraha ili ružmarina i sl. Još jedan proizvod koji se pravi i koristi isključivo u obiteljima proizvođača je

pašteta od maslina, međutim ona je rjeđa. Drugi proizvodi od maslina su iznimno rijetki u Ulcinju. Ovakva je situacija s preradom maslina ostala nepromijenjena otkad se maslinari sjećaju, isto kao i način konzumiranja maslinovog ulja i maslina u obiteljima. Svi maslinari iz grada s kojim sam pričala rekli su da se u njihovim kućama maslinovo ulje uvijek koristilo; biljno se ulje pojavilo na tržištu relativno kasno i sada se ono koristi samo za slatkiše ili duboko prženje. Naglasili su da nikad nisu ‘žrtvovali’ svoje potrebe za maslinovim uljem kako bi njime trgovali, prvenstveno zato što ga prije nisu imali čime nadomjestiti, a danas zato što su navikli na okus maslinovog ulja, zato što ga smatraju ključnim dijelom svoje kulture prehrane te, kako pokazuju sljedeći citati, vjeruju da je zdravije od drugih ulja:

“Znaš što, ajde da kažem do 1967., 1970. godine cijeli Ulcinj je jeo maslinovo ulje, nije bilo drugog ulja, maslaca i ovakvih stvari... Biljno ulje se pojavilo kasnije, ali opet je bilo da nije dobro.” (Xh.H., r. 1950.)

“Niti ne stavljamo kući biljno ulje. Tako smo uvijek kuhali, i kad sam bila djevojka, i ovdje [kao udata žena, op. a.]. Ni tamo gdje sam bila, ni ovdje gdje sam došla, biljno ulje nikad nismo koristili u kući. Sva jela s maslinovim uljem pravimo. Koristimo i maslac, ali s uljem [maslinovim uljem, op. a.], svašta s uljem napravimo.” (D.M., r. 1941.)

“Ja godišnje imam četiri-pet kila biljnog ulja u kući, ne da mi je dovoljno, nego mi ostaje.” (E.H., r. 1945.)

Na policama s uljem u malim i velikim trgovinama u Ulcinju moguće je vidjeti nekoliko vrsta maslinovog ulja, najviše onih uvezenih iz Italije, rjeđe iz Španjolske i po koji proizvod iz Crne Gore, u pravilu iz grada Bara. Cijena litre uvezenog maslinovog ulja iznosi po tri-četiri eura, dok se domaće ulcinjsko maslinovo ulje, koje košta dva do tri puta više, ne prodaje u lokalnim trgovinama. Maslinovo ulje iz Ulcinja uglavnom se može kupiti po narudžbi, preko veze i poznanstva, na tržnici i na brojnim štandovima postavljenima na putu do maslinika u Valdanosu ili po turističkim naseljima tijekom ljetne turističke sezone. Iako se maslinari ne žale na prodaju svojih proizvoda i nisu ugroženi konkurencijom uvezenih ulja jer kako objašnjavaju, količinu ulja koju proizvode nemaju problem prodati, oni su vrlo skeptični prema kvaliteti uvezenog ulja koje se prodaje u trgovinama. Većinom to smatraju prijevarom jer za takvu cijenu, prema njihovom uvjerenju, nije moguće dobiti kvalitetno maslinovo ulje:

“To je ta razlika, ali ljudi džaba, ovđe je Balkan i vrlo teško se ljudi privikavaju. Mi kad kažemo ovo je Eko, ovo je bez vještačkog, svi bi oni uzeli ako mogu za dva eura. Ne pita se da li je od komine, ova što su sada talijanska ulja i što se prodaju u marketima, neka pođe, svako neka pogleda, 70, 80% to je sve miješano ulje, ko zna da li je od suncokreta, da li je od ovoga, od lišnika, od komine, đe je stajalo, s čim je to miješano. Po meni, ne može niko da mi objasni da je maslinovo ulje, a da vrijedi dva eura. Koliko košta da se ubere, da se donese iz Italije ili iz Španije, čista matematika, čista logika, to je sve folirano.” (N.L., r. 1964.)

Moji terenski uvidi pokazuju da domaće maslinovo ulje većinom na tržnici prodaju manji proizvođači iz grada ili okolice Ulcinja. Veći proizvođači ili oni koji se jako trude osigurati kvalitetu ulja, odnosno proizvode ekstra djevičansko ulje, svoje proizvode prodaju prema dogovoru restoranima, hotelima ili drugim zainteresiranim kupcima u Ulcinju i vrlo često izvan Ulcinja, u Podgorici ili u turističkim centrima u Crnoj Gori. Čak se događa da se u mjestima poput Budve, Kotora, Tivta (selo Porto Montenegro) i sl., koja slove kao destinacije tzv. elitnog turizma, ulcinjsko maslinovo ulje prodaje po znatno višoj cijeni. Generalno o prodaji maslinovog ulja te konkretno o prodaji u spomenutim destinacijama govori jedan proizvođač iz Ulcinja:

“Pa većinom turisti kupuju, ali kupci dolaze i do naše kuće jer mi najviše prodajemo u Podgorici, tu najveću grupu kupaca imam u Podgorici... Nemamo baš potrebe za reklamom, znači ide preko veze, ti si kupila, zadovoljna si i tako to ide. Ustvari imamo i jednu Facebook stranicu... Evo na primjer naše ulje se prodaje u Porto Montenegro. Zatim oni to prodaju negdje 60 eura litar ulja. Oni zapravo imaju svoju etiketu, ne dopuštaju ti staviti tvoju etiketu. Znači ja im šaljem u flašama i oni poslije prodaju, samo stavljaju tko je proizvođač.” (E.B., r. 1980)

Maslinari kažu da izvoza domaćeg ulja nema zbog nedovoljne količine proizvodnje i zaostajanja ovog sektora za drugim sredozemnim zemljama koje mnogo više ulažu u maslinarstvo. Međutim, postoji vrlo mali broj slučajeva kad preko poznanstva ulcinjsko maslinovo ulje ide i preko granica Crne Gore, u regiji (primjerice Srbija, Bosna i Hercegovina, Kosovo) ili dalje, ali je to trgovina na malo.

U Ulcinju svakim danom turisti postaju sve veća kategorija kupaca maslinovog ulja i drugih proizvoda od maslina. Oni dolaze s različitih strana svijeta, no posljednjih godina najviše ih ima

iz srednje i istočne Europe. Tako proizvođači koji na domaćem tržištu najvećim dijelom prodaju putem poznanstava stranim turistima svoje proizvode nude na štandovima ili u apartmanima koje iznajmljuju. Ovi proizvodi su dobili značaj suvenira, iako većinom oni nisu posebno pakirani za tržište, niti postoji široki asortiman proizvoda od masline.

Slika 8. Indira Sella prodaje maslinovo ulje i druge proizvode od maslina na štandu u Starom masliniku u Valdanosu (fotografirala R. Geci, kolovoz, 2018. godine)

O ovakvim praksama prodaje govore kazivanja maslinara koji prodaju na različite načine, kod kuće, na štandu turistima i na tržnici:

“Sve prodajemo, šta imam za prodaju, sve prodajem, dio turistima, dio mještanima, znači Ulcinjani koji kupuju. Naravno da Ulcinjanima spuštam cijenu, nije 12 eura nego možda 8 ili 7 eura, ako kupuje više jer tako će ti biti mušterija i uzet će redovno, isplati ti se. Prodajem i u kući, po restoranima, po hotelima. Ove godine [2018., op. a.] uzimaju u hotelima, u restoranima, većinom kući dolaze i uzimaju. Jednom uzimaju i onda dolaze

redovno... Pretprošle godine sam dobro prodala, 300 litara ulja sam prodala samo ovdje [na štandu, op. a.] za četiri tjedna. Ali je pretprošle godine bilo dosta Rusa, Čeha, Poljaka, jako dobro.” (I.S., r. 1971.)

“Gledaj, dolaze i uzimaju kod kuće, sad nam radi turizam i za ove stvari... da, da turisti uzimaju, znači gosti, tko god dolazi u Ulcinj i zadovoljan je uzima ulje iz Ulcinja.” (Gj.P., r. 1949.)

“Obično prodajem u restoranima, na području Ulcinja, Bara, Budve. ...Imam stalne mušterije, kako to kažu kod nas, koji uzimaju to. ...E i na pijaci prodaje se, jer meni majka izlazi pazarnim danima ovdje, utorak i petak...znači samo što sad se prodaje kompletno sa svim certifikatima i sve ostalo. Znači sad se ne prodaje kao što se nekad prodavalo, nekad toga nije bilo. Sad se ulje nosi u Institut. Institut konstantuje tehničku ispravnost ulja, karakteristike, i na kraju sve to ima, i na taj način se sad prodaje. Sad je i to ambalaža, drugačije je sve... Na pijaci su i turisti i naši, a uglavnom je više naših ljudi koji su navikli na maslinovo ulje i koji znaju maslinovo ulje žutice, pa oni kupuju dosta maslinovo ulje, a turisti su svačije mušterije znači kad uđu u pijacu oni izaberu.” (J.M., r. 1974.)

Ipak, rastući interes turista za proizvode od maslina potaknuo je maslinare da malo prošire svoju ponudu proizvoda, ali to su rijetki slučajevi. Tako se maslinovo ulje miješa s različitim biljkama i začinima da bi se dobili novi proizvodi, zatim se prodaju tradicijski ili dodatno aromatizirani sapuni, dok drugi kozmetički proizvodi nisu u ponudi.

Maslinar koji nudi maslinovo ulje s različitim biljkama, a svoj je asortiman proizvoda proširio na osnovi kontakata s turistima, ovako opisuje svoju ponudu:

“Imam samo ulje i ulje kasnije možeš miješati s ružmarinom, orasima, češnjakom, paprikom, paprom, bosiljkom, nevenom. Svako dobije svoj okus i aromu... Pročitao sam na internetu i da ti pravo kažem puno gostiju koji dolaze ovdje kupiti, mnogo Rusa preferira maslinovo ulje i kažu mi zašto ne napraviš s ovom ili onom stvari i tako ja brzo pravim. Onda i sam sam vidio jer papar npr. daje ulju neku aromu što je užitak to jesti, da staviš malo na kruh, još s kozjim sirom. Nisam znao, ali družeći se s njima počeo sam eksperimentirati i tako je došlo do ovog asortimana.” (R.K., r. 1952.)

Najširi asortiman proizvoda od maslina koji sam vidjela da se prodaje u Ulcinju ima Pravoslavna crkva svetog Nikole u Ulcinju. Osim maslinovog ulja, posjetiteljima crkve u suvenirnici se nude konzervirane masline, čajevi, razni sapuni, kreme, likeri i sl. To su proizvodi samog domaćinstva Crkve svetog Nikole.

“Mi lično tu u našoj parohiji, u našem domaćinstvu prvenstveno proizvodimo maslinovo ulje. Proizvodimo dvije kategorije kvaliteta, ekstra kvalitet i djevičansko obično hladno cijedeno ulje i ono je veoma cijenjeno. Svi oni koji su ga probali, ovo nije reklama ali zaista svi oni koji su probali zaista kažu da je vrhunskog kvaliteta. Zatim od maslinovog ulja proizvodimo mnogo široku lepezu proizvoda, pakujemo recimo masline. Pakujemo zelene masline, koje se prave na tradicionalan ovdje način i pravimo još crne masline. One su dakle iste sorte samo su ove zelene a one su crne prezrele masline ali i jedne i druge imaju specifičan okus za sebe. Pravimo čak i neke farmaceutske proizvode, kreme razne na bazi maslinovog ulja i pčelinjeg voska, sa dodatkom raznih eteričnih ulja i nekih drugih biljnih medikamenata koji su za određene, dakle pomažu kod određenih bolesti, većinom je to za kožu ali ima dosta toga i za bolove i kosti i mišiće, aromaterapije itd. Zatim proizvodimo sapune, to isključivo na bazi čistog maslinovog ulja i 95% sastava sapuna je dakle maslinovo ulje a čak i ostali ostatak je od strogog prirodnih sastojaka. Također i sapune imamo u širokoj lepezi, ovaj, zavisno od tipa kože, sapun s mentolom, s kurkumom, s čokoladom, s narančom. Zatim proizvodimo čaj od maslinovog lišća. To je malo poznato ali je više tako da kažemo tražen čaj i prepoznat na tržištu, prvenstvo veoma je ukusan kao napitak, ima specifičan miris, bere se u određeno doba godine.“ (pravoslavni svećenik Siniša Smiljić).

Slika 9. Suvenirnica Pravoslavne crkve svetog Nikole u Ulcinju (fotografirala R. Geci, kolovoz, 2018. godine).

Zahvaljujući turistima, ali i brojnim iseljenicima iz Ulcinja, ulcinjsko maslinovo ulje je stiglo i do nekih udaljenih svjetskih zemalja, kako pokazuje i sljedeći citat:

“Obično imam stare mušterije, ugostiteljski objekti, po narudžbi, recimo naše ulje ide na sve strane svijeta, Kanada, Sjeverna Amerika, komplet Evropa, Australija zato što mi imamo puno naših ljudi koji su u inostranstvu. Oni kupuju i onda neko vidi u vitrini bocu i onda to je najbolja reklama.” (N.L., r. 1964.)

Cijene maslinovog ulja u Ulcinju uglavnom se drže standarda od 10-12 eura za djevičansko ulje, 15 eura za ekstra djevičansko ulje i 20 eura za *vaj maxhe*, tj. ulje što se dobije od prvog cijedenja na kamenom mlinu. Njegova cijena je najveća jer se, u skladu s narodnom medicinom, vjeruje da taj proizvod ima najviše ljekovitih svojstava i uglavnom se koristi za liječenje raznih zdravstvenih

problema. Često su mi maslinari pričali o tome kako u Crnoj Gori nema posebno reguliranog tržišta za ulje od starih stabala maslina (npr. starih od 500 ili 1000 godina), a spomenuli su i da se u državi ne provodi utvrđivanje starosti stabala maslina. Po uzoru na druge sredozemne zemlje, pogotovo one koje imaju dugu tradiciju maslinarstva, ističu kazivači, i ulcinjsko maslinovo ulje od starih maslina trebalo bi se prodavati po većoj cijeni i vrednovati više.

Kako sam prikazala u prethodnom etnografskom opisu, trgovina maslinovim uljem u Ulcinju naročito se oslanja na poznanstva i veze koje maslinari-proizvođači imaju s različitim kupcima u gradu i šire, ali uglavnom unutar Crne Gore. To nije bio slučaj u prethodnim razdobljima, pogotovo do zadnjih desetljeća 20. stoljeća.

Na temelju svojih iskustava ili iskustava svojih predaka, maslinari su ispričali da se na početku 20. stoljeća dosta trgovalo sa Skadrom, a tijekom većeg dijela stoljeća, pogotovo za vrijeme socijalizma u Jugoslaviji, glavno tržište bila im je Dalmacija. Tu treba imati u vidu da su od 1948. do 1990. godine granice s Albanijom bile zatvorene pa su stoga i trgovačke veze bile ukinute. Tijekom ovog razdoblja, maslinovo ulje i druge poljoprivredne proizvode, pa čak i ugljen, Ulcinjani su brodom slali na prodaju u razne gradove u Dalmaciji, a kazivači napominju da je trgovina s Dalmacijom postojala i prije. Objasnili su da je Dalmacija bilo glavno tržište zato što tada na području Hrvatske maslinarstvo nije bilo toliko razvijeno kao što je danas, veća se pažnja pridavala industrijalizaciji i turizmu pa su poljoprivredne grane poput maslinarstva ostajale na margini u tom periodu. Isti podatak se može naći u studiji autorica Ide Jakšić i Ivane Vuković o kulturi masline i maslinovom ulju u Dalmaciji. One pišu da je “u poslijeratnoj [poslije Drugog svjetskog rata, op. a.] eri industrijalizacije drastično smanjen udio poljoprivrednog stanovništva pa na selu nedostaje radne snage, težište se stavlja na industriju i turizam, razvijaju se nove poljoprivredne grane (agrumi, cvijeće i dr.), što sve onemogućuje da to bude dobra faza u razvoju hrvatskoga maslinarstva.” (Elezović 2011:622 prema Jakšić i Vuković 2016:25).

Prodaju u Dalmaciji i njegove dojmove o razlikama između dalmatinskih gradova i Ulcinja u to vrijeme, jedan kazivač opisuje ovako:

“Ulje se prodavalo na tržnicama, po restoranima, kavanama [u Dalmaciji, op. a.]. Narod je jeo to ulje jer nije bilo ulja prije...Nije pisalo ništa, ‘došli su Ulcinjani’, tako su rekli i ajde uzeti ulje, jeli su oni ulcinjsko ulje... Oni se nisu toliko bavili maslinama, bavili su se ali ne tako puno jer su imali more, radili su s brodovima, imali dobre plaće i napustili su

maslinike. Ulcinjani su bili siromašniji, radili su više i imali ulje. Onda se pojavio turizam jer mi bismo pojeli jedan drugoga da ne bilo za turizam. Što ćeš, ionako pola već je otišlo van.” (S.K., r. 1948.)

Trgovina s Dalmacijom se odvijala u svako doba godine, pri čemu su Ulcinjani tovarili velike količine maslinovog ulja i slali ih brodom u Dubrovnik i u druge dalmatinske gradove, pa i na otoke. Prodaja se često oslanjala na dogovore i poznanstva ali ne toliko kao u današnjoj situaciji. Ulje se prodavalo u restoranima i hotelima, ali i na tržnicama:

“Obično su uzeli ne samo ulje, nego i druge proizvode iz Ulcinja koji su se prodavali u Dalmaciji, npr. ugljen, kukuruz, drva...išli su odavde brodom do Dubrovnika. U Dalmaciji se trgovalo tijekom cijele godine. Bilo je da je netko iz obitelji bio zadužen ostati tamo, ali su se mijenjali, naravno. Od generacije mog oca i strica, više je stric bio angažiran za prodaju ulja u Dubrovniku i on je ostajao tamo u unajmljenom stanu i prodavao ulje. Djed se bavio intenzivnije trgovinom i on je prodavao tamo i druge proizvode, znači ugljen, kožu i ne znam šta je tada bilo aktualno... ali i ja sam stigao da prodajem ulje u Dalmaciji. Obično sam popunio auto s 200-300 litara ulja, kasnije s autom jer nisu išli brodovi, prodao sam po restoranima i vratio sam se natrag. Neki su me znali a neki ne, no kad su čuli da je ulje iz Ulcinja, uzeli su...Sada je u Hrvatskoj država ulagala puno u revitalizaciji maslina i bilo je velikih subvencija tako da Hrvati su sada puno bolji proizvođači od nas.” (XH.C., r. 1956.)

Maslinari generalno kažu da su bili zadovoljni tržištem i prodajom maslinovog ulja i maslina u razdoblju socijalizma, a dobar dio njih naglašava da je tada maslinovo ulje vrijedilo više nego danas, odnosno s prihodima od prodaje maslinovog ulja moglo se živjeti ili ulagati znatno više nego danas. No, sustavnije provođenje takve usporedbe je mnogo kompleksnije zato što treba uzeti u obzir mnogo faktora, između ostalih svjedočanstva o ‘općem siromaštvu’ sve do 70-ih godina i nedostatak konkurencije što se tiče prodaje ulja.

“Ulje je bilo jako vrijedno u to vrijeme. Imalo je vrijednost kako se kaže. S malo ulja mogao si kupiti zgradu, dućan. Ulje se prodavalo vani, u Dubrovniku, tamo po Hrvatskoj najviše...Stric mog oca koji je radio sa cijelom obitelji prodao je ulje i onda je počeo kupiti zemljišta po Velikoj plaži jer je ulje imalo vrijednost u to vrijeme.” (R.H., r. 1957.)

Industrijalizacija tijekom socijalističkog sistema u Ulcinju obuhvatila je i poljoprivredni sektor. Kako su naveli stručnjaci za poljoprivredu u Općini Ulcinj, od 1980. do 1996. godine u Ulcinju je postojala tvornica za preradu i proizvodnju poljoprivrednih sirovina- Agropogon ili Agroulcinj. Ova je tvornica, prema njihovim riječima, bila osnovana suradnjom Svjetske organizacije za prehranu i poljoprivredu (FAO), koja je sudjelovala sa 70% ulaganja, i države, s 30% ulaganja. Unutar tvornice je djelovao posebni sektor za preradu maslina koji se dijelio na dva odjela: jedan za proizvodnju maslinovog ulja i drugi za konzerviranje maslina. O radu Agroulcinja i spomenutih sektora govori kazivanje stručnjaka za poljoprivredu koji je radio u tadašnjoj tvornici:

“Agroulcinj je imao nekoliko radnih jedinica, među njima i dio za preradu maslina, znači repart za konzerviranje maslina i za proizvodnju maslinovog ulja. Dva reparta su bila. Ovu tvornicu su izgradili znači u suradnji FAO, Svjetska organizacija za prehranu i poljoprivredu, koja je ulagala 70% i 30% država u to vrijeme. Tamo smo konzervirali masline uvezenih sorti. One su bile sađene u radnoj jedinici plantaža. Bilo je 50 hektara sađenih s varijetetima maslina za konzerviranje, znači stolne masline. Tamo je bilo nešto i za ulje, ali većina je bila za konzerviranje. One masline koje nisu ispunile standarde što se tiče veličine plodova, išle su za ulje, znači većina je išla na konzerviranje.” (Gani Rexha)

Isti radnik bivše tvornice rekao je da se na novopodignutoj plantaži maslina za konzerviranje u Agroulcinju eksperimentiralo s 15 uvezenih sorti, uglavnom iz Italije, ali i iz Francuske, s ciljem pregleda i provjere kako bi utvrdili koje se sorte uspiju prilagoditi na uvjete u Ulcinju. Plantaža s maslinama za konzerviranje, koja je brojala 32 tisuća stabala maslina, bila je jedina takve vrste u Crnoj Gori (Moric et al. 2017).

U tvornicu ulja (Uljaru) Ulcinjani su mogli dostaviti svoje masline za preradu i prodaju, no velik je broj maslinara prerađivao masline u privatnim mlinovima te je ulje privatno prodavao u Dalmaciji. Nekoliko maslinara koji su odabrali ovakvu praksu rekli su da im je to bilo isplativije, budući da su privatni mlinovi imali povoljnije cijene za preradu maslina, pri čemu su se cijene često dodatno smanjivale na osnovi poznanstva ili za redovne klijente. O sličnoj situaciji svjedoče i današnji autori koji pišu da “Agroulcinj” i njemu slična tvornica “Primorka” u Baru “nisu uspijevale da obezbijede dovoljno sirovine za svoje pogone, prvenstvo zato što su maslinari u privatnim i neuslovnim mlinovima prerađivali dio plodova” (Moric et al. 2017:53). Privatni mlinovi mogli su biti “neuslovni”, odnosno nisu ispunjavali higijenske standarde ili su radili sa

starijom tehnologijom za razliku od Uljare ali treba imati u obzir da u to vrijeme kvaliteta ulja nije imala isto značenje kao danas. Govoreći o tadašnjoj proizvodnji, kazivači stalno naglašavaju kvantitetu- kvintale branih maslina, kvintale proizvedenog ulja ili kvintale prodanog ulja. Kvaliteta ulja stoji u drugom redu, o njoj se priča kad se posebno pita za to ili kao da se podrazumijeva da je ulcinjsko maslinovo ulje kvalitetno.

Kao što je slučaj s velikim brojem društvenih tvornica iz razdoblja socijalizma, i Agroulcinj je prestao s radom 90-ih godina. Na pitanja kako i zašto su propale društvene firme kao Agroulcinj, neki Ulcinjani koji su doživjeli opći pad društvenog sektora u gradu nakon 90-ih, odgovoraju samo s riječju 'politika'.

Podaci iz ovog poglavlja pokazuju da su napuštanje maslinika od strane Ulcinjana od 70-ih, 80-ih godina naovamo, današnja manja količina proizvodnje i nezadovoljavajuća kvaliteta, napredak drugih sredozemnih država u maslinarstvu, posebice Hrvatske, koja je Ulcinjanima bila glavno tržište u 20. stoljeću, snažno utjecali na današnje tržište maslinovog ulja i maslina iz Ulcinja. To su glavni faktori zašto se danas proizvodi iz Ulcinja većinom prodaju unutar Crne Gore i na osnovi poznanstava. Međutim, s obzirom na količinu proizvodnje, rijetki su maslinari koji se žale na današnje tržište.

Perspektive u maslinarstvu

U ovom ću dijelu pokušati odgovoriti na glavno pitanje svoga rada: kako se živi i kako se živjelo na osnovi ili pomoću maslinarstva, odnosno kakvu važnost maslinarstvo ima za Ulcinjane. U prethodnim poglavljima predstavila sam kako su se prakse maslinarstva promijenile tijekom zadnjih sto godina, podijeljene i opisane od strane kazivača pomoću kategorija 'prije ili nekad' i 'sad'. Ovisno o kontekstu, to 'prije ili nekad' je označavalo veći dio 20. stoljeća, tj. vremensko razdoblje do 70-ih i 80-ih godina, kad se stanovništvo Ulcinja počelo mahom baviti turizmom, kao i razdoblje socijalizma od 1945. do 1990. godine. Suprotno tome, 'sad' označuje period nakon 1990. godine, u nekim slučajevima period nakon osamostaljenja Crne Gore 2006. godine, a nekad kraći vremenski period od pet do deset godina koji je prethodio trenutku razgovora. Često su maslinari to 'prije' pojašnjavali izrazima 'komunizam', 'jednopartijski sistem' ili 'prošli sistem', a za 'sad' su koristili izraze 'vrijeme demokracije', 'kad je pao komunizam', 'naše vrijeme',

‘moderno vrijeme’, ‘vrijeme Crne Gore’ i sl. Spomenuti događaji kojima se maslinari referiraju na promjenu perioda bitni su i za analizu ljudskih perspektiva, ne samo vezano uz maslinarstvo, već općenito uz način života.

Vrlo su često kazivanja o maslinarstvu kao dijelu ekonomije i kulture kontradiktorna. Na primjer, kaže se da je maslinovo ulje ‘prije’ vrijedilo puno, živjelo se na osnovi maslinarstva, a potom se kaže da dok se nije pojavio turizam bilo je siromaštvo ili jednostavno ljudi počinju spominjati druge izvore prihoda poput ostalih poljoprivrednih aktivnosti, zanata, i kasnije rada u društvenom sektoru (osim poslova u Solani, ovdje je većinom riječ o radnim mjestima vezanim uz turizam) te rjeđe od rada u Općini. Usprkos tome, ima ljudi koji kažu da su se u prošlosti ekonomski najviše oslanjali na maslinarstvo, a često to objašnjavaju uzimajući za primjer školovanje djece i velike miraze koje su mogli priuštiti i pripremiti prilikom udaje svojih kćeri. Tako su se često čuli odgovori “pa naravno da se živjelo od maslina, Ulcinjani su udali kćeri od maslinarstva”, a zatim se naglašavalo da su se prije pripremali veliki mirazi. Usto, bilo je nekoliko slučajeva kad su ljudi ispričali kako su se bavili maslinarstvom nakon radnog vremena u društvenom sektoru (za vrijeme socijalizma):

“Samo od maslina smo živjeli, imali smo i livade i zemljišta, ali 80% je bilo od maslina... Ja sam radio još u hotelu, ali nastavio sam se baviti maslinama izvan radnog vremena, jer također mi u hotelu smo radili samo ljeti tako da zimi smo radili i druge poslove.” (E.H., r. 1945.)

Unutar razdoblja koje se analizira u ovom radu, početak razvoja turizma u Ulcinju 60-ih, 70-ih godina prošlog stoljeća čini glavnu prekretnicu u ekonomiji Ulcinjana. Osim zapošljavanja u novootvorenim hotelima, ljudi su počeli turistima privatno iznajmljivati sobe u svojim kućama. Kvaliteta usluga nije igrala ključnu ulogu, ali kazivači napominju da su oni koji su nudili uređenije sobe stekli više prihoda. Za razliku od poljoprivrede, kako tumače moji sugovornici, turizam je omogućio Ulcinjanima zaradu bez mukotrpnog rada. Zato se o turizmu govori kao o “brzom novcu”, “lakom novcu”, “poslu bez muke” itd., dakle kao o ekonomskoj aktivnosti koja je velik broj stanovništva ‘oslobodila’ od teških fizičkih poslova u poljoprivredi i osjetno je poboljšala životni standard. Drugi faktor koji je bitan i za današnje vrijeme je da u Ulcinju dominira stari zasad maslina sorte *žutica* (više od 90%), koja ne daje plod svake godine, ali kad daje, jako rodi (plodovi uz to sadrže oko 23% ulja). Stručnjaci za maslinarstvo kažu da na neredovnu rodnost

maslina ove sorte u Crnoj Gori utječe i starost stabala jer maslina ima najveću rodnost od svoje 40. do 80. godine, a tu je riječ o stablima starim stotinama godina. Uz to, na rodnost negativno utječu i neadekvatne agrotehničke mjere (Morici et al. 2017:16). Neredovita je rodnost maslina uvijek stvarala nesigurnost kod ljudi, zato se u naracijama često spominje da se ulcinjske obitelji nisu mogle ekonomski oslanjati potpuno na maslinarstvo. Međutim, ima obitelji koje kažu da su se posebno brinule za svoje masline kako bi im svake godine dale plod. S druge je strane turizam ublažio ovu nesigurnost:

“Da ti pravo kažem, negdje od 1979. do 2000., znači 25 godina, Ulcinjani su napustili maslinike, nisu se uopće brinuli o njima, nije to imalo vrijednost, ljudi su se upustili u turizam, kuće, stvari, sve. Kad si išao u maslinike nisi znao gdje su granice maslinika... Tada je narod s malo novca od turizma, s jednom kućom je zaradio možda 10 ili 20 puta više nego što je zaradio od maslinarstva... Onda nakon 1985., 1990. godine krenuli su malo po malo očistiti maslinike, ići raditi, urediti. Danas ima mnogo obitelji koje su vratile maslinike u dobro stanje.” (R.H., r. 1957.)

Slika 10. Staro stablo masline koje još daje plod u vlasništvo obitelji Dragovoja, selo Kruč (fotografirala R. Geci, kolovoz, 2018. godine)

Osim poboljšanja životnog standarda, turizam je pridonio i urbanizaciji i modernizaciji grada, odnosno za potrebe turizma znatno se poboljšala gradska infrastruktura:

“Znaš da je tu prije 30 godina bilo kao selo, nije bilo ni ovih kuća, ni ove ulice. Ako usporedimo s prije 30 godina, Ulcinj se gradio 100%, sve je novo, ali izgradilo se više od turizma nego od maslinarstva. S maslinama vrlo malo.” (R.K., r. 1952.)

Od 70-ih godina turizam je za mnoge Ulcinjane postao glavni izvor prihoda. Međutim, treba napomenuti da su se poljoprivredne djelatnosti nastavile, iako u manjim razmjerima. Bitno je da je istovremeno otvaranjem granica u Jugoslaviji, velik broj ljudi, osobito mladih, migrirao na Zapad, pogotovo u Sjedinjene Američke Države. Zato se kaže da je u New Yorku još jedan Ulcinj. Uglavnom starije generacije koje su ostale u Ulcinju nastavile su se baviti ljeti turizmom, a zimi maslinarstvom.

Turizam ostaje glavna ekonomska grana u Ulcinju, ali danas se također primjećuje rast interesa za maslinarstvo. Motivi su različiti: od onih subjektivnih, (mladima je stalo do obiteljske tradicije i imovine ili im je maslinarstvo postalo hobi, dok umirovljenici maslinarstvo vide kao izvor dodatnih prihoda jer kažu da im penzije nisu dovoljne za dostojan život) do onih više objektivnih motiva i razloga (poput vrijednosti koja se danas u svijetu pripisuje maslini kao poljoprivrednoj kulturi i državnih subvencija koje olakšavaju podizanje maslinika).

“Maslina je više hobi i tako poštujemo obiteljsku povijest što imamo, znači zahvaljujemo se djedovima da su nam ostavili zemlju. Glavni razlog je zato što sami konzumiramo maslinovo ulje a znamo da je sada veliki problem s maslinovim uljem u svijetu jer je postalo jako popularno i ima jako puno falsifikata na tržištu, je li tako? Mi smo znači privilegirani jer imamo masline u našoj imovini i znamo što jedemo, ali sada je bitno što proizvodimo i jako dobru kvalitetu, znači to nam daje dodatno zadovoljstvo i motivaciju da se bavimo ovim poslom, još pogotovo kad sudjeluješ u natjecanjima i dobiješ prvo ili drugo mjesto. Znači jako je zanimljivo za nas.” (E.B., r. 1980.)

“Ništa od penzije. Da li se živi sa 200, 300 ili 500 eura, ne valjaju. Gdje su dugovi svakog mjeseca, hrana, znači jako je teško, ali onaj koji ima nešto, znači ulje, vrt, stoku, može nekako da se snađe, a za ove mlade još je teže. Ne znam šta da kažem, oni i manje se srame i manje rade.” (Gj.P., r. 1949.)

Još jednu kategoriju maslinara u Ulcinju čine ljudi koji unajmljuju maslinike ili prave razne dogovore s vlasnicima maslinika oko rada i podjele prihoda. Kazivači napominju da je ova praksa postojala oduvijek u Ulcinju te da su ovakve vrste dogovora, tj. iznajmljivanje maslinika, prakticirale i prakticiraju i dalje vjerske institucije koje posjeduju masline, a do eksproprijacije¹⁹ 1978. godine posjedovale su još više zemljišta. Svaki je dogovor za najam maslina specifičan, bilo s privatnim vlasnicima ili vjerskim institucijama, te ovisi o specifičnim okolnostima. Postoji mogućnost da maslinar plaća određeni novčani iznos za najam maslinika i onda se sam brine oko svih poslova vezanih uz maslinik, dok se u nekim slučajevima postižu razni dogovori o podjeli rada, troškova i prihoda prema postocima, pri čemu maslinar daje određeni postotak proizvoda ili prihoda vlasniku maslinika. Često su vlasnici koji iznajmljuju maslinike iseljenici i ljudi koji posjeduju (naslijedili su) zemljište s maslinama, ali nisu zainteresirani za taj rad.

Postupak unajmljivanja maslinika predstavlja nam primjer bračnog para koji već 20 godina živi u Ulcinju i provodi tu praksu. Gospođa, koja je objasnila modalitete unajmljivanja maslinika, ispričala je da ona pripada trećoj generaciji u obitelji koja unajmljuje maslinike. Danas radi kao medicinska sestra, ali izvan radnog vremena, zajedno sa suprugom koji isto ima primarni posao u Općini, brine za masline različitih vlasnika u Ulcinju, od onih u vlasništvu njihove rodbine do državnih zemljišta s maslinama:

“Nama je ostalo nekako od obitelji jer kad smo došli živjeti u Ulcinj, moja baka se brinula za ove masline pa onda smo joj pomogli. Isto moja mama je imala drugi maslinik na području Možure, kod Kolomze. Ona se brinula za taj maslinik, a mi ovdje s djedom i bakom. Onda je moj muž vidio da ima koristi od toga, nije loše i tako je uzeo zemljište s maslinama od države. One su od države, ali plaćaš godišnjicu, ne znam koliko, ali onda se ti brineš za masline. Uzimaš za godinu i pol ili kako se dogovoriš s Općinom. Zatim jedne, dvije godine maslina je dala dobar rod pa je njemu [suprugu, op. a.] počeo se sviđjeti ovaj posao i našao je još zemljišta s maslinama, znao je gdje su vlasnici, gdje ih nema jer on radi u Općini... Moja teta živi u Njemačkoj, ovi ostali lijeni su za raditi, imaju druge biznise, kuće, ne zanima ih maslinik jer možda on zarađuje deset tisuća eura od kuće na

¹⁹ Riječ je o nacionalizaciji/ izvlaštenju imovine. Pošto se u službenim dokumentima koristi izraz *eksproprijacija*, tako ću i ja nadalje koristiti taj izraz u ovom radu.

Velikoj plaži... Ne želi svatko lomiti ruke po trnju... tako da nama nude toliko što ne stignemo uzeti jer znaju da mi čistimo i brinemo se za masline.” (I.S., r. 1971.)

Vidjevši perspektivu u maslinarstvu i mogućnost državne subvencije za nove plantaže s maslinama, ista je obitelj odlučila posaditi masline u svome selu. Sada imaju svoje masline, ali i nastavljaju unajmljivati masline u Ulcinju. Međutim, ne oslanjaju se potpuno na ovaj posao jer, kako sam prethodno navela, ulcinjske masline imaju neredovitu rodost pa se ovim uzgajivačima ne isplati ostaviti druge poslove. Ova aktivnost ostaje “rekreativna” i to samo za bračni par jer, kako kažu, njihova djeca nisu zainteresirana za rad s maslinama:

“Prije je tamo u selu Brajši bilo maslina, ne puno, ali bilo je nekih starih kojih se ja sjećam. Onda sam počela reći mužu, ajde imamo zemljište s trnjem, možda nećemo moći više se brinuti za ulcinjske maslinike, tamo idemo opušteno, znamo da je naše. Bolje 30 naših maslina nego 300 tuđih, jer nećeš moći uvijek raditi ovaj posao. Evo ja sam 2017. pala i ozlijedila sam nogu i nisam mogla doći u maslinik jer došla sam dva dana ovdje, dva dana radila sam moj posao. Ali kad sam ozlijedila nogu nisam mogla više i tako, kad je tuđi maslinik moraš opravdati.” (I.S., r. 1971.)

Danas kazivači često izražavaju sličan stav o maslinarstvu kao djelatnosti na koju se ne možeš potpuno osloniti pri osiguravanju dobrog standarda života, ali možeš osigurati dobar dodatan prihod. Ovdje ću kazivanjima uputiti na perspektive i iskustva dvojice maslinara kojima maslinarstvo pruža zadovoljstvo, ali i doprinosi budžetu njihovih obitelji:

“Samo od maslinarstva je vrlo teško živjeti, ne možeš živjeti samo od maslinarstva, ali solidno jedna porodica može da živi od maslinarstva ako ima još neko primanje, da radi, solidno, baš solidno da živi... jednostavno od masline uzet ćeš pare. Danas imaš mogućnost skladištiti to ulje na adekvatan način i prodat ćeš ga, nije bitno da li ćeš ga prodati danas ili ćeš ga prodati za pola godine ili ćeš prodati za godinu. Ali ćeš ga prodati i uzet ćeš pare od toga. Ne možeš, mi bi svi voljeli, koji se bavimo maslinama, da plasiramo to ulje automatski, da može da postoji neka otkupna stanica gde bi to ulje odmah prodali. Ali s obzirom da nema trenutno nijedan centar koji vrši otkup tog ulja jer meni bi više isplatilo da dam i jeftiniju cijenu, ne 12, ali 10 eura, ali da ja mogu da prodam recimo količinu, 200, 500 litara da mogu da prodam odjednom, jer uzmem pare, a ovako uzimate pare kad prodajete pet litara, uzeli ste pare za pet litara, niste uzeli koliko možete da prodate, jer

nekad se desi da ne može da proda, primjer izađe na pijaci i ne može da proda dva litra, a nekad prodaje deset i to doprinosi budžetu naravno.” (J.M., r. 1974.)

“Samo od maslina vrlo teško da se živi, da bi jedno domaćinstvo živjelo od maslina, moje je mišljenje da ispod 1500 stabala ništa. Zato što ne rađa svake godine [sorta žutica, op.a.], da rađa svake godine onda bi bilo te salamure [konzervirane masline, op. a.], isplatili bi se sajmovi i ovo. A 1500 maslina ja ne znam, možda ima dvoje-troje u Ulcinju. Ne znam da ima neko 1500. Imaju do 600, 800, ali dva brata, tri brata, ali da ima žuticu 1500 ili 2000, imalo je naše bratstvo do Drugog svjetskog rata... pa maslinarstvo, recimo ja sam u penziji, moji otac ima penziju, imamo kuću u Ulcinju, imamo podstanara, supruga mi radi. Kad bismo mi gledali tako, financijski možda te godine ili sljedeće kad rađa, vi možete recimo matematika je čista, tu nema problema, ako vi imate 1000 litara ulja, a prodajete po 10 eura, to je 10 hiljada eura, nema laži, nema foliranja. Ako imate jednu tonu maslina, prodajete po 5 eura, to je 5 hiljada eura, ali to ne možete da prodate kad vama treba, zato ljudi bježe iz sela jer ja uvijek se šalim kad dolazi neko kući i traži račun za vodu, struju, kompjuter, mobilni, ovo. Ja mu kažem vidi nemam para, za mobilni ću da ti dam džak paprika, za struju ću da ti dam jednu kantu maslina, za vodu ću da ti dam bocu ulja, neće niko, svi traže keš a vi ne možete da iskeširate pare jer ne ide svaki mjesec da prodajete ulje, znači ja ove godine nisam prodao ni 100 litara ulja, zašto? Zato što je kvalitetno i držim cijenu, a ima ljudi koji su zaduženi kreditima i kakvim drugim zajebancijama i vi imate i ulje koje je 5 eura i onda ga miješaju s ovim uljem iz komine i taljanskim. Idu u Skadar pa kupuju iz Grčke i onda prave bučkuriš i prodaju za 10, 12 eura. Zato je problem i teško da se može živjeti od maslina.” (N.L., r. 1964.)

Osim u razgovoru s maslinarima, rastući interes za maslinarstvo danas moguće je primijetiti prilikom posjeta selima na području Ulcinja. Svakim sam dolaskom uočavala sve više posađenih maslina, obično pokraj drugih poljoprivrednih kultura kao što je npr. mandarina. Vrlo često to su mjesta gdje do zadnjih godina maslina nije bilo, jer kako su objasnili maslinari, domaća sorta *žutica* ne uspijeva na ravninama ili na mjestima udaljenih od mora. *Žutica* je većinom sađena u brdovitim terenima i okrenuta je prema suncu. Novi zasad maslina koji dominira u selima u okolici Ulcinja čine uvezene sorte iz raznih zemalja, najviše iz Italije, Španjolske, Francuske i Hrvatske.

Uglavnom su ove sorte dobro prilagođene na cijelom teritoriju Ulcinja pa se na njih može naići posvuda. Ujedno, velika većina novog zasada rezultat je državnog subvencioniranja.

Slika 11. Novopodignuta plantaža maslina u selu Štoj (fotografirala R. Geci, rujan, 2018. godine).

Prema stručnjacima za poljoprivredu u Općini Ulcinj, državne subvencije za maslinarstvo počele su se dijeliti 1995. godine, a dodjeljuju se i danas. Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Crne Gore je u prvim godinama dijelilo mladice gratis, s time da je svaki poljoprivrednik mogao uzeti neograničeni broj mladica, a kasnije je nastavilo refundirati 50% troškova za podizanje novih maslinika. Obrazac subvencioniranja je isti i danas, a osim podizanja novih maslinika, podrška Ministarstva obuhvaća i troškove za revitalizaciju postojećih maslinika u istom postotku, za nabavu opreme, upravljanje biljnim otpadom, podizanje podzida i sl. Tako u Općini Ulcinj kažu da su oni evidentirali preko 30 tisuća stabala maslina koja su revitalizirana pomoću državnih subvencija.

Uz državna ulaganja, bitnu ulogu u razvoju i unapređenju maslinarstva imaju i udruženja maslinara. U gradu Ulcinju ima nekoliko takvih udruženja koja nisu u istoj mjeri aktivna, a zadnjih godina počela su se formirati i u selima koja spadaju pod općinu Ulcinj. Prva udruženja maslinara osnivana su nakon 2000. godine a njihov veći porast je zabilježen nakon 2010. godine. Djelovanje udruženja uglavnom je usmjereno prema informiranju o maslinarstvu i pomoći u postupku zahtjeva subvencija. No, ona udruženja koja su aktivnija, kao npr. udruženje maslinara Valdanos u Ulcinju, isto se bave edukacijom, organiziranjem odlazaka na sajmove, međunarodnom suradnjom i sl.

Slika 12. Novopodignuta plantaža maslina u selu Darza (fotografirala R. Geci, kolovoz, 2018. godine)

Od 2008. godine svoje udruženje maslinara ima i regija Ana e Malit, koja obuhvaća 20-tak sela, a spada pod općinu Ulcinj. U određenim selima već je bilo starih maslina, ali se zadnjih 10-20 godina broj maslina utrostručio. Sađenje novih sorti maslina prakticira se svugdje po regiji:

“Ana e Malit gdje djeluje Udruženje maslinara ima preko 30 tisuća korijena maslina, a stare masline, znači starije od 500 godina, ima ih 10 tisuća korijena... Udruženje ima oko 150 članova koji posjeduju plantaže od 50 do 1500 korijena maslina. Udruženje se formiralo 28.2.2008. godine, a cilj mu je očuvanje i zaštita starih maslina te podizanje novih maslinika jer klimatski uvjeti su takvi da omogućuju rast maslina i ima veliki interes za kultiviranje maslina...Mi smo kao udruženje podijelili do 50 korijena po obitelji, a oni koji su htjeli preko 50 mogli su direktno konkurirati preko Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja u Crnoj Gori jer manje od 50 korijena nisu mogli od Ministarstva tako da Udruženje je uzelo novac od Ministarstva i tako smo omogućili i za one koje hoće 25 do 50 korijena...Stari zasad je domaće sorte žutice, a ove sorte koje smo doveli preko Ministarstva su pendolino, piscolino, carotea, carotina, ascolana, leccino.” (Ibrahim Duraku, voditelj Udruženja maslinara “Ana e Malit”)

Nekoliko maslinara iz okolice Ulcinja koji su dobili subvencije mogu se susresti na tržnici jer svoje proizvode prodaju u Ulcinju, dok je drugi dio maslinara zasadio masline samo za svoje potrebe i ne prodaju njezine preradevine.

Osim lokalnog stanovništva u Ulcinju, interes za bavljenje maslinarstvom imaju i neki iseljenici iz ovog grada koji se po odlasku u mirovinu planiraju vratiti u svoje rodno mjesto i započeti rad na naslijeđenim maslinicima. S druge strane, već ima iseljenika iz okolice Ulcinja koji su se vratili i podignuli velike plantaže s maslinama i drugim poljoprivrednim kulturama. Za njih je ova aktivnost i hobi i unosan posao. Vole prirodu i mirni život u Ulcinju, a što se tiče ekonomskog aspekta, smatraju svoja iskustva na ‘Zapadu’ vrlo vrijednima za uspjeh u Ulcinju. Vrlo često su kritični prema lokalnim poduzetnicima, za koje kažu da hoće zaraditi što više sa što manje truda, pri čemu se ne brinu o kvaliteti proizvoda i usluga. Njihov mentalitet čak zovu ‘balkanskim’, i to u pejorativnom smislu.

Ovakav stav ima jedan iseljenik iz Ulcinja koji živi u Americi, ali se planira vratiti svojim maslinama i ulagati u maslinarstvo u Ulcinju nakon što ode u mirovinu:

“Doći će dan kad ja neću više raditi. Želja mi je da održim i čuvam maslinik. To je jedna tradicija jer mi smo imali mlin, pravili smo ulje i živjeli smo od toga...Da imaš 1000 korijena i dovoljno radnika i vremena može se, jer kako da kažem, ja imam zapadnu kulturu, znači svašta se može raditi i dobiti iz toga samo treba imati volje, rad, disciplinu i poštovanje za svaku stvar, da znaš kad je vrijeme za rad i da se vrši posao. Ovdje 80% naroda nije nimalo educirano kad je riječ o radu. Hoće zaraditi kako se kaže na engleskom, easygoing, easy money, kako se kaže u Americi...Ja sam živio 35 godina u Americi i ne može se to napraviti za jednu noć i jedan dan...U Ulcinju je balkanski sistem, čovjek hoće zaraditi za 30 dana s turistima 20 tisuća eura i kaže dobro, proći ću ove godine. Ne slažem se s time, možda mene je promijenio Zapad i ja se ne slažem s puno stvari ovdje.” (R.H., r. 1957.)

Naracije kazivača o 20. stoljeću, posebno o periodu do 80-ih godina pokazuju da je za ekonomske okolnosti vremena, maslinarstvo bilo dobar izvor prihoda u obiteljima, unatoč nesigurnosti izazvanoj neredovitom rodnošću masline te fizičkom naporu koji karakterizira rad u masliniku (gledano iz današnje perspektive). Svi sugovornici su se slagali da je u današnje vrijeme potreban veliki broj korijena maslina, tj. oko 1000 korijena i intenzivno angažiranje u maslinarstvu da bi se jedna obitelj oslanjala na ovu djelatnost i dobro živjela u Ulcinju od nje. Međutim, svi su naglasili da bavljenje maslinama čini dobar dodatan prihod, uz užitak koji ono pruža nemalom broju ljudi u gradu. Bitni faktori koji utječu na današnji rast interesa za maslinarstvo su promoviranje maslina i maslinovog ulja kao izuzetno zdravog prehrambenog proizvoda te državne subvencije za podizanje novih maslinika i revitalizaciju starih. Ovdje se ne radi samo o lokalnom fenomenu, nego o općenitom trendu ulaganja u maslinarstvo u svijetu pa i u regiji. Ovakav trend, etnologinja Ivana Šarić Žic zove “preporodom maslinarstva”, što obuhvaća poticanje subvencije za novopodignute maslinike, unapređenje agrotehničkih mjera, promociju nutricionističkih spoznaja koje maslinovo ulje svrstavaju u red najzdravijih masnoća te propagande zdravih aspekata mediteranske prehrane (Šarić Žic 2014).

Odnos prema imovini

Važnost koju je maslinarstvo imalo i ima u ekonomiji i kulturi Ulcinjana može se razumjeti i putem analize podjele imovine i vrijednosti koju ona ima u lokalnoj kulturi. Maslinik predstavlja posebnu vrijednost u smislu imovine jer obuhvaća zemljište i poljoprivrednu kulturu od koje se može kontinuirano osiguravati prihod. Ovdje ću pokušati analizirati nekoliko aspekata odnosa prema imovini koje sam uočila na terenu povezanih s maslinama i maslinicima.

Kao i druge vrste imovine, masline u Ulcinju već generacijama nasljeđuju muška djeca. Izuzetno je malo bilo slučajeva kad su i žene naslijedile masline, a to se uglavnom događalo u slučajevima kad obitelj nije imala mušku djecu, kad je žena jedina kćerka u obitelji ili prilikom udaje u obitelj lošijeg ekonomskog stanja. Tu praksu treba sagledati i unutar šireg konteksta patrijarhalnog društva, gdje su donedavno imovinu nasljeđivala isključivo muška djeca, ali su oni preuzimali i glavnu brigu za obiteljsku ekonomiju, iako je unutar kućanstva ženski doprinos ekonomiji i brizi za obitelj bio iznimno velik i važan, ako ne i veći:

“Ne, samo kod sinova se nasljeđuju [masline, op. a.]. To je albanska tradicija, kćeri ne dobivaju, i u Ulcinju vrijedi isto pravilo, uvijek sinovi nasljeđuju imovinu, ali događa se da otac daje i kćeri, u slučaju da ona nije u dobroj ekonomskoj situaciji jer je maslinik kod nas značio i ugled.” (E.B., r. 1980.)

Većina kazivanja o nasljeđivanju maslina, pogotovo o praksama iz prošlosti, slične su prirode – one upućuju na to da je u kulturi ukorijenjena praksa da masline nasljeđuju samo muški potomci, dok se za žene interpretira da one prilikom udaje ‘nisu htjele’ udio u nasljedstvu općenito, ili posebno u slučaju maslina, već su samovoljno htjele imovinu ostaviti braći. Tako jedan kazivač koji radi u masliniku koji je naslijedila njegova supruga naglašava da je ona donijela masline kao dio miraza. Žena o kojoj je riječ i koja predstavlja jedan od iznimnih slučajeva takvog nasljeđivanja maslina u Ulcinju jedina je kćer u obitelji, a naslijedila je znatno manji broj korijena od onoga što su naslijedila njezina braća, jer više “nije htjela”:

“Polu se nasljeđuje kod sinova, ali i kćer dobiva. Njoj [supruzi, op. a.] je pripadalo više, ali ona je sama ostavila braći, rekla je ne želim jer imamo mi kuću i ostavila braći.” (B.M., r. 1945.)

Međutim, iako ženska djeca nisu direktno nasljeđivala masline, žene su doprinosile ekonomiji svoje nove obitelji urodom koji je ostvarila obitelj iz koje je potekla. Na primjer, u slučaju da obitelj u koju se žena udala nije imala masline, žena bi dobila ulje ili masline od svojih roditelja ili braće, a bilo je i slučajeva da žena i dalje sudjeluje u berbama maslina i tako pomaže svojoj novoj obitelji, pri čemu dobiva dio uroda:

“Nismo mi podijelili [imovinu kod žena, op. a.], ali uvijek smo im davali ulje ili masline. Kad su htjele nije bilo problema, znali smo otprilike koliko je brala, koliko puta je došla pomagati, sada ona je dio kućanstva, da gledamo detaljnije i njoj je pripadao neki dio maslinika, ali zato što ona to nije htjela, to je druga stvar.“ (A.P., r. 1961.)

Pri podjeli imovine, posebno pri njezinoj dodjeli ženskoj djeci, najčešća je spominjana praksa bila miraz žene. To se objašnjava činjenicom da je donedavno miraz predstavljao jedinu materijalnost, odnosno imovinu koju su žene dobivale od svoje obitelji. Poseban dio miraza je *hylallyku*, tj. kapa ulcinjske narodne nošnje (riječ je o nošnji muslimanskih žena iz grada), na kojoj vise dukati, a broj dukata ovisi o bogatstvu obitelji. Skoro uvijek kad sam razgovarala s ženama o značaju maslinarstva ili o imovini, one su posebno naglasile *hylallyk* koji su dobile od svoje obitelji kao izuzetno vrijedan dio miraza.

“Mi smo živjeli [od maslinarstva, op. a.] i udale smo se, osam sestara smo pravile miraz. Prije se pravio veliki miraz, mi smo pravile *hylallyk* s dukatima, ovako s maslinikom smo prošli, radili smo, još smo livade imali. Mi smo bili veliki bogataši... E sve sestre smo imale *hylallyk*, sa zlatom i dukatima. To se daje kćerima kad se udaju. Dukati ovise od bogatstva, to danas ide do 10 tisuća eura...netko uzima dio u imovini, netko ne uzima. Mi nismo uzele. Ovo smo uzele, miraz koji nam je napravila majka, a dio u imovini nismo uzele.” (D.M., r. 1941.)

Slične se prakse još uvijek nastavljaju, iako se u zadnje vrijeme perspektive oko nasljeđivanja počinju mijenjati, no još uvijek dominira stari obrazac, prema kojemu sinovi nasljeđuju svu imovinu, naročito masline. To je također rezultat uvjerenja da muškarci pokazuju veći interes za poljoprivredu:

“Dijeli se kako im pripada jer ima slučajeva kad žene nisu zainteresirane za masline, nego su zainteresirane za drugu vrstu imovine i uzimaju tu imovinu. Sad nekom pripada više

maslina, nekom više nečeg drugog, ali uglavnom [masline, op. a.] su bile prenesene na sinove. U zadnje vrijeme su počele i kćeri nasljeđivati masline, što ja mislim da je vrlo realno da i kćeri nasljeđuju, samo se nadam da one nađu nekog partnera koji će voljeti masline isto kao mi.” (Xh.C., r. 1956.)

Prethodno sam prikazala kako je maslinarstvo u prošlosti bilo organizirano unutar proširene obitelji, pri čemu je nekoliko braće zajedno radilo i vodilo ekonomiju. Ova praksa nastavlja se i danas, ali češća je podjela imovine u manje ili nuklearne obitelji, što također utječe na organizaciju maslinarstva. Tako se pri intervjuima opisuju razni problemi i konflikti oko podjele imovine, što je u nekim slučajevima vodilo k napuštanju maslinika, tj. njihovom iznajmljivanju ili prodaji.

Slika 13. Maslinici na putu do Valdanosa (fotografirala R. Geci, rujan, 2018. godine)

Izvan konteksta nasljeđivanja, važnost maslinika kao imovine može se uočiti i iz odnosa zemljišta i maslina na njemu. Do kraja 20. stoljeća, dokad su se ljudi više oslanjali na maslinarstvo, maslinik nije predstavljao bilo kakvo zemljište, već su se ulaganja u maslinik smatrala pametnom investicijom i dobrom perspektivom. Otud je nastao izraz “ako želiš imati koristi od ušteđenih novaca, kupi maslinik” (Brisku 2016:20). Danas nije ista situacija, a to se može tumačiti i činjenicom da Ulcinjanima maslinarstvo više nije jedna od glavnih ekonomskih grana, pogotovo u usporedbi s turizmom, a za turizam vrijednije je (građevinsko) zemljište. Jedan je maslinar naveo da se prije maslinik prodavao ovisno o broju korijena maslina, a danas se uzima u obzir površina zemljišta. Ideja ovdje nije usporediti vrijednost u iznosima, nego iz ove prakse možemo shvatiti da je danas značaj zemljišta veći od važnosti maslina:

“Ulcinj je uvijek bio povezan s morem i maslinikom, znači pomorci su zaradili puno plovidbom na moru i da bi čuvali novac, kupili su maslinik jer je to bilo kao da čuvaš novac u banci. Obitelj koja je imala više korijena maslina uvijek je bila bogatija obitelj...znači bogate obitelji su bile uvijek elite, maslinik je bio simbol statusa... Danas se ne isplati kupiti maslinik jer je jako skup, i jako je zanimljivo jer su se pravila kupnje maslinika promijenila, ne kupuje se kao prije znači po korijenima maslina nego sada se kupuje s obzirom na metar kvadratni [zemljišta, op. a.]” (E.B., r. 1980.)

Sljedeći segment koji se odnosi na imovinu, a vidljiv je prilikom posjeta masliniku, predstavlja podizanje ograda oko maslinika. Prema riječima kazivača, to je nova pojava. Kažu da u njihovoj mladosti nije bilo bodljikavih žica, ljudi su se vladali prema nepisanim pravilima koja su se poštovala, a prema kojima su se znale granice svačijih zemljišta, čak se ni susjedove masline koje su padale na nečiju zemlju nisu smjele sakupljati. Drugim riječima, svatko je skupljao plod svojih stabala bez obzira gdje bi on pao, pa bilo to i na susjedovu zemlju. Nekoliko maslinara je naglasilo da su njih roditelji posebno savjetovali da paze i ne ulaze u konflikte sa susjedima, pa su tako imali i unutar svojeg zemljišta granice do kojih su brali i koje ne bi prelazili. Također su vjerovali da tuđe masline, osim konflikta, donose i štetu. Zbog takve organizacije, često kažu da im nije bilo potrebno ograditi maslinik i ponose se time što su radili pošteno i nisu imali problema sa susjedima. S druge strane, oni koji su danas podigli ograde oko svojih maslinika kažu da su to primarno učinili radi zaštite od stoke i zato što danas ne rade svi jednakomjerno u maslinicima pa ima i krađe tuđeg uroda, što nastoje spriječiti podizanjem ograda.

Slika 14. *Stari maslinik* u Ulcinju (fotografirala R. Geci, rujan, 2018. godine)

Nadalje, pitanje maslinika kao imovine danas čini javno i političko pitanje u Ulcinju. Riječ je o kolektivnom zahtjevu za povrat imovina ekspropiriranih 1978. godine, u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. Po zahtjevu Vojnog pravobranilaštva u Titogradu²⁰, kao predlagачu eksproprijacije, Odjeljenje za imovinsko-pravne poslove u Skupštini Općine Ulcinj, na osnovi Zakona o eksproprijaciji²¹ i Zakona o opštem upravnom postupku²², 17. siječnja 1978. donijelo je rješenje o eksproprijaciji imovina u Valdanosu.

“Eksproriše se u potpunosti uz naknadu i prenosi u društvenu svojinu u korist države SFRJ – Saveznog sekretarijata za Narodnu odbranu, u svrhu izgradnje vojnog objekta stalnog karaktera

²⁰ Današnji grad Podgorica.

²¹ Konkretnije na osnovu članka 24. i 25. ovog zakona/ “Službeni list SRCG”, br. 23/ 72 (prema Rješenju).

²² Konkretnije na osnovu članka 202, stavka 1. ovog zakona/ “Službeni list SFRJ”, br. 18/ 65 (prema Rješenju).

sljedeća nepokretnost...[nastavlja se popis vlasnika u Katastarskoj Opštini Ulcinj i Bratica, op. a.]”. To je izjava koja stoji na početku Rješenja kojim je izvlašteno zemljište od 937.739 m² sa 17.825 korijena maslina. Osim maslinika, izvlaštena nepokretna imovina obuhvatila je šume, livade, pašnjake, njive, vinograde, kuće, dvorišta i bunare. Izvlaštena je imovina 204 vlasnika, od kojih je 166 obitelji i 8 religijskih institucija (radi se o imovini pet džamija i Vakufa u Ulcinju, Katoličke crkve u Salču, naselju u općini Ulcinj i Pravoslavnog manastira u Nikšiću).²³

Ovim Rješenjem spomenuta imovina predala se u posjed Saveznom sekretarijatu za Narodnu odbranu, kojem su, kao korisniku eksproprijacije, padali na teret troškovi postupka eksproprijacije. Rješenje ne sadrži detaljne informacije o troškovima ili o naknadi za izvlaštenje, jedino se navodi da se eksproprijacija provodi uz naknadu.

U Rješenju, kao i u odluci Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu SFRJ, donesenoj godinu ranije (28. srpnja 1977.),²⁴ eksproprijacija se opravdala izgradnjom “vojnog objekta stalnog karaktera” za opći interes. Međutim, nigdje se ne spominje neka druga detaljnija informacija o vojnom objektu, a kamoli da je riječ o “vojnom odmaralištu”, koje je ustvari naznačeno u pismu prijedloga eksproprijacije upućenom Skupštini Općine Ulcinj od strane Vojnog pravobranilaštva u Titogradu još 1976. godine.²⁵ Izgleda da su planovi za izgradnju turističkog kompleksa u uvali Valdanos mimo volje građana izrađeni polovicom 70-ih godina. Slične strateške ciljeve za područje na kojem se danas nalazi propalo vojno odmaralište Vlada Crne Gore ima i danas. Kako će pokazati u nastavku, postupci izgradnje turističkog kompleksa u Valdanosu bili su i ostali obilježeni nedostatkom transparentnosti prema građanima.

Danas je pri razgovoru s ljudima kod kojih je izvršeno izvlaštenje primjetan vrlo sličan pristup tom događaju. Većina smatra da im je imovina uzeta “izdajom” i “prijevarom”, da oni nisu znali da će se izgraditi vojno odmaralište, već su mislili da je riječ o vojnoj bazi, da su bili nemoćni da pruže

²³ Sve informacije su preuzete iz Rješenja o eksproprijaciji broj 06-2275/2, Odeljenje za imovinsko-pravne poslove, Katastar i geodetske poslove; Skupština Opštine Ulcinj; Socijalistička Republika Crne Gore; 17.01. 1979. Dokument je osiguran od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

²⁴ Odluka Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, Građevinske uprave E.Pov. br. 795-2/77, 28. 07. 1977. Dokument je preuzet od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

²⁵ Pismo/ prijedlog poslan Skupštini Općine Ulcinj- Upravi za imovinsko pravne poslove od Vojnog pravobranilaca, potpukovnika pravne službe, Momčilo Brajović u ime Vojnog pravobranilaštva, 2. 11. 1976. Dokument je preuzet od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

bilo koji otpor i sl. Ni danas situacija nije bitno drukčija kad je riječ o zahtjevima za povrat nacionalizirane imovine.

Iako su se Ulcinjani u 70-ima počeli mahom baviti turizmom i zanemarili su maslinike, opet su eksproprijaciju doživjeli kao velik i tužan gubitak. Tu treba uzeti u obzir da se dosta ljudi bavilo i turizmom i maslinarstvom, a nekim velikim obiteljima uzeto je oko 500 ili preko 500 korijena maslina, dok su drugima oduzete i kuće i druga zemljišta.

Na pitanje kako se sjećaju tih dana kad im je imovina bila izvlaštena svi su odgovarali opisivanjem neizmjerne tuge koju su doživjeli, naglasili su plač i suze svojih očeva i braće, pričali su o strahu i prijetnjama, pogotovo za sinove zato što je pozivanje na njihovu dobrobit bio način na koji su ih tzv. “komunisti” i “ljudi bliski vlasti” ‘nagovarali’ da pristanu ustupiti svoja zemljišta. Navode da je vrlo česta bila prijetnja vezana uz sigurnost sinova u vojnoj službi ili gubitak posla za one koji su radili u društvenom sektoru. Osim tuge i nemoći, dosta kazivača je komentiralo tzv. “pravičnu naknadu“ za koju dominira perspektiva da nije bila pravedna. Sve u svemu, Ulcinjani smatraju da su od eksproprijacije imali samo gubitak, a svakim danom ovaj gubitak biva sve veći s obzirom na to da se to područje ne koristi, masline propadaju, a njihovi zahtjevi za povrat imovine nisu uzeti u obzir.

10

Posed. list br. 87

PP-S. 112/77
27. II 77

Shaqir Bilali 0109946223036

BILJALI Šaćara TAUFİK

Ulcinj

Na osnovu člana 61. Zakona o eksproprijaciji (Službeni list SRG br. 23/72), te rešenja o eksproprijaciji Skupštine opštine Ulcinj br. 06-2275/2 od 17.01.78. godine, dostavljamo vam našu ponudu o visini naknade za ekspropriisanu nepokretnost na kat. parcelama br. 84,117,240 i 314/2 Valdanos

i to:

- za zemljište u površini 18.678 m2	iznos din.	373.560.
- za masline ukupno 535 kom.	iznos din.	590.340.
- za voće i vinovu lozu kom.	iznos din.	
- za veštačku šumu (četinare) kom.	izn.din.	
- za stambeni objekat m2	iznos din.	
- za pom. objekte m2	iznos din.	
- za niskogradnju (ograda-žičane i zidane i putevi) 630 m	iznos din.	75.600.
- za bunare kom.	iznos din.	

UKUPNO DINARA: 1.039.500.

VOJNI PRAVOBRANILAC
~~PODPREDAVNIK OPŠTINE~~
~~OPŠTINE~~
 Kapetan I klase
 Vojislav Zečević

Slika 15. Dokument kojim je obitelji Shaqira Bilalija ekspropirirana imovina 1978. godine

Ovdje ću navesti doživljaje dvojice kazivača, čijim je obiteljima oduzeto od 300 do preko 500 korijena maslina, što je bio najveći broj u Ulcinju, pa su stoga ostali i bez najveće površine zemljišta:

“Znaš da je to bilo kao potres²⁶, teško kao teški potres. Kad je bio potres, otac, majka, djed su doživjeli veliku tugu, jer nama je kuća bila uništena, ostali smo bez kuće, ali kad su uzeli

²⁶ Riječ je o velikom potresu u Crnoj Gori 1979. godine (s epicentrom između Ulcinja i Bara), pri kojem je 101 osoba izgubila život u Crnoj Gori, a 35 u Albaniji, dok su osim Ulcinja i Bara veliku materijalnu štetu doživjeli brojni gradovi na obali od Albanije do Hrvatske. (Izvor: Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju u Crnoj Gori, <http://www.seismo.co.me/questions/13.htm>, pristup 20.6.2020.).

maslinik, oni nisu imali težeg dana. One ulcinjske obitelji koje nisu živjele od maslina, netko im je radio u državnom poslu ili u Solani, konobar itd., pomirili su se s time jer je masliniku počela padati vrijednost, ali ljudi koji su imali 200 i više korijena, a bilo je tih koji su imali 500 korijena...Oni su to dali umjesto da ostave sinu ili kćeri.. da ti kažem, moj otac je prihvatio, a ne bi prihvatio nikada. Ja sam bio u vojsci tada i zbog mene je prihvatio, nije me pitao, ali on se zabrinuo da ću se ja mučiti u vojsci...Nama su platili za 1m² 70 cent, a za jedan korijen masline 40 dolara, tako je bilo, a sad da računamo kako smo mi zaradili 1963., 1964. godine od maslinovog ulja, nije ni pola tih novaca.” (Xh. H., r. 1950.)

“Nama su uzeli zemljište prijevarom. Vojska je donijela dvojicu inženjera za mjerenje, tri mjeseca su radili, mjerili su svakome površinu, korijene i zidove. Za jedan korijen masline platili su nam vrijednost jedne limenke piva u hotelu i sve zajedno sa zemljom i zidovima kao jedan par cipela... na prvu nije bila loša cijena jer smo mislili kako maslina nije rodila 10-15 godina i kad je izašla perspektiva s turizmom... Vidi sad, nakon tjedan dana od toga, država najavljuje devalvaciju dinara 20%. I tako pojela je inflacija sve i nema više... moj tata je plakao kao dijete kad su mu uzeli maslinik, ali nije imao što raditi.” (Sh.B., r. 1945.)

Izazivanje straha i prijetnje kojim su Ulcinjane nagovarali i prisiljavali da pristanu na eksproprijaciju potvrđuje i jedan član bivše Komunističke partije, koji je sam išao nagovarati stanovništvo da prihvati te uvjete:

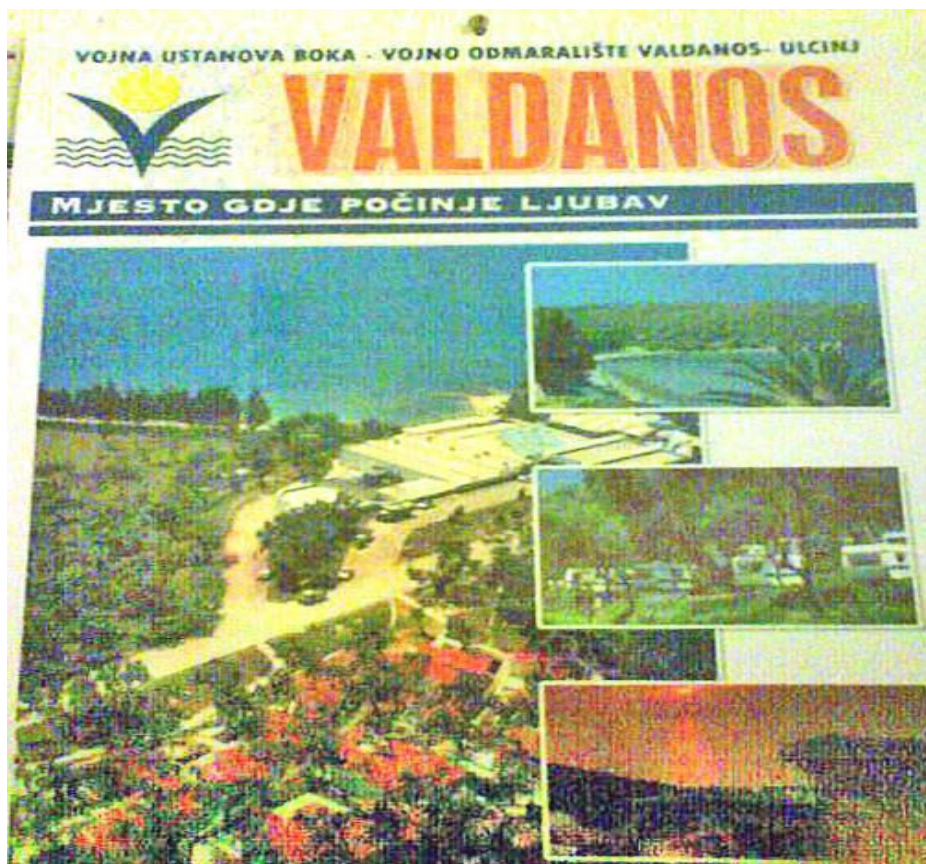
“Da, ja sam išao nagovarati ljude, rekao sam im pa kako ne dajete Titu, nije vam sram? Ne vidite da žele nas napadati, i tako sa mnogim drugim prijateljima, svi smo mi bili komunisti... Nije bilo lako, netko nije htio pristati, rekli su dobio sam od oca i ovisim o tome, neki su pristali jer možda su imali djecu koja su radila u državnom sektoru pa su vidjeli da bi ih otjerali s posla, nekima su prijetili, pitali bi gdje imaš sina, ako ne daješ maslinik, poslat ćemo ti sina na granicu s Bugarskom. Tada je tamo bilo opasno. Kako da kažem, tjerali su ih, ako ne daješ maslinik, praviti ćemo ti druge probleme.” (Xh.H., r. 1942.)

Isti kazivač, koji kaže da se danas predomislio i ispričao se za štetu koju je svojom involviranošću u postupku eksproprijacije počinio gradu i građanima²⁷, govorio je također o cijenama kojima se izvršila eksproprijacija. Kao što se vidi i iz gornjih citata, različiti ljudi pričaju o različitim iznosima naknade, ali ukupni iznos (za otkup maslina i površine zemljišta) ne razlikuje se značajno.

“Plaćeno je bilo dinarima, ne pamtim točne šifre, ali otprilike 1,5 ili 2 dolara za metar kvadratnih zemljišta i 10,15 do 20 dolara za korijen maslina. Uvijek je bilo oko 100 ili više korijena, oko 100 korijena u prosjeku.” (Xh.H., r.1942.)

“Vojni objekt stalnog karaktera” ili vojna baza za opći interes nije se nikad sagradila, nego se nakon eksproprijacije u Valdanosu izgradilo vojno odmaralište poluovorenog tipa, kako je još 1976. godine bilo predloženo unutar državnih institucija, ali o tome javnost nije bila informirana. O malom dijelu maslinika oko odmarališta se vodila briga, dok je većina maslinika ostala skroz napuštena jer bivši vlasnici nisu imali više pristupa, a u takvom su zapuštenom stanju ta zemljišta i danas.

²⁷ ADROVIĆ, Samir. 2011. “Dželal Hodžić: Kriv sam za Valdanos, kaznite me!“. *Vijesti online*, 20. veljače, ažurirano 27.2.2019. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/371192/dzelal-hodzic-kriv-sam-za-valdanos-kaznite-me> (pristup 24.8.2020.).

Slika 16. Vojno odmaralište Valdanos (Izvor:

<https://www.facebook.com/317003033858/photos/a.376018673858/10155925423893859/?type=3&th eater> pristup 3.8.2020.)

Rješenje o eksproprijaciji je navodilo da “nezadovoljna stranka ima pravo žalbe Sekretarijatu za finansije Izvršnog Vijeća SRCG Titograd, u roku od 15 dana od prijema rješenja”²⁸. U ovom roku žalilo se 15-tak obitelji koje su kasnije, prema riječima kazivača, dobile cca. 3 do 4 puta veći iznos, a za te se obitelji govori da su bile “bliske vlasti”. U ovom periodu nije došlo do inicijative za kolektivnu žalbu, a kao razlog tome većina navodi strah koji su osjećali.

Drugi je dio vlasnika, tj. većina vlasnika pokrenula inicijativu za povrat imovine 80-ih godina, a 90-ih godina, nakon pada socijalističkog sistema, formiralo se *Udruženje za povrat imovine* koje

²⁸ Prema istom gore referiranom Rješenju.

djeluje i danas jer povrat imovine, usprkos mnogim akcijama i obećanjima, još uvijek nije realiziran.

Već više od 40 godina bivši vlasnici i članovi *Udruženja za povrat imovine* traže povrat imovine, pozivajući se na činjenicu da eksproprijirani prostor nije priveden namjeni, a neko su se vrijeme također pozivali na nepravednu naknadu za eksproprijaciju. Različitim pojedinačnim i kolektivnim inicijativama i postupcima, restituciju su tražili pri Administrativnom sudu i Vrhovnom sudu u Crnoj Gori, pa čak i pri Međunarodnom sudu za ljudska prava u Strasbourgu. Uz to, tražili su podršku nevladinih organizacija i civilnog društva, stranih veleposlanika, a nedavno i od predsjednika Albanije Ilira Mete, s obzirom na to da se u najvećem dijelu radi o imovini Albanaca u Crnoj Gori. Njihov trud još uvijek nije dao rezultate i, kako objašnjava odvjetnik slučaja 'Valdanos' Gëzim Haxhibeti, pitanje povrata imovine u Valdanosu bivšim vlasnicima ostaje administrativni postupak koji se treba riješiti u Upravi za katastar Općine Ulcinj, dakle u instituciji koja je donijela odluku o eksproprijaciji. Drugi viši vladini organi odbijali su zahtjev bivših vlasnika maslinika u Valdanosu. Prema mišljenju bivših vlasnika i odvjetnika slučaja "Valdanos", to je isto rezultat nepravde i manipulacije zakonom:

“Znači, ovaj sada nije sudski proces, to je administrativni proces ispred Uprave za katastar, organa koji je izvršio eksproprijaciju. On je kompetentan odlučiti i za deeksproprijaciju, tj. za ukidanje Rješenja za eksproprijaciju. Mi smo sada u ovoj fazi, tražimo ukidanje Rješenja za eksproprijaciju koje je doneseno 1978. s razlogom da se namjera s kojom se uzela ta imovina nije realizirala, tj. nije se gradila vojna baza stalnog karaktera. Znači, mi smo sada u ovoj fazi i mislimo da imamo pravo, a onaj postupak ispred Komisije za restituciju, to je završen i mi smo odbijeni na osnovi toga što se mijenjao zakon i Vlada je rekla da sve naknade koje su se davale nakon 1968. godine, navodno su realne i valjane i nema prava da se imovina vraća. U trenutku kad smo mi predali zahtjev 2005. godine za povrat imovine, onaj članak nije postojao [u Zakonu o povratu oduzetih imovinskih prava i obeštećenju, op. a.], u našem slučaju, Vlada je primijenila retroaktivni zakon što Ustavom nije dozvoljeno, znači donijela je zakon 2007. godine koji je primijenila na postupak pokrenut 2005. godine. Zakon je potpisan namjerno, to normalno, da bismo bili odbijeni, ne samo u Ulcinju jer slučajeva povrata imovine ima u cijeloj Crnoj Gori, ali ovaj je sigurno

jedan od najvećih slučajeva s obzirom na površinu i na vrijednost.” (Gëzim Haxhibeti, odvjetnik slučaja “Valdanos”)

Nedostatak političke volje i plana za povrat imovine u Valdanosu javno je iskazao 2016. godine i tadašnji premijer, a sadašnji predsjednik Crne Gore Milo Đukanović. To pokazuje Đukanovićeva izjava u vezi slučaja “Valdanos”:

“Dosta je teško vjerovati da bi se tu nešto moglo promijeniti u narednom periodu. Postoji saglasnost oko toga da bi, kroz neki aranžman, masline trebalo povjeriti na održavanje i upravljanje nekom ko će imati bolji i izrazitiji interes od države. Pretpostavimo da je to privatni interes. Ljudi kojima je nekada plaćeno to vlasništvo sada misle da im to treba vratiti natrag. No, država mora da se zaštiti od posljedica takvih poteza, jer ako to napravimo nijedan od tih poteza ne može biti izolovan. Ako to učinite u jednom slučaju, onda morate biti spremni i na lančani zahtjev od strane svih drugih vlasnika kojima je država nekad, negdje, uz određenu naknadu, pravičnu ili ne, otkupljivala imovinu.”²⁹

Dok država Crne Gore nastavlja svake godine subvencionirati stotine tisuća eura za maslinarstvo, na najvećoj plantaži starih maslina u državi koja također uživa ‘posebnu zaštitu’ Zakonom o maslinarstvu, paradoksalno ima oko 18 tisuća korijena maslina, većina kojih već više od 40 godina nije obrađena. Glasovi građana Ulcinja, civilnog društva, raznih organizacija i stručnjaka za poljoprivredu i veleposlanika koji su se na različite načine borili protiv ekološke degradacije starog maslinika, kao i protiv nepravde prema bivšim vlasnicima, ostaju zanemareni od strane Vlade Republike Crne Gore. Štoviše, ona je od 2000-tih godina počela javno iskazivati ambicije za pretvaranje Valdanosa u turistički kompleks.

U studenom 2010. godine Vlada Crne Gore napravila je Državnu studiju lokacije Valdanos, koja je predviđala da budući investitor izgradi 100 vila, tako da bi svaki objekt (vila) zauzimao 300 m² površine, zajedno s terasom (45 m²) i bazenom. Uz to, predložena je bila i izgradnja triju hotela s oko 700 ležaja i dopuštenom površinom od 66 782 m². Zajedno s vilama, bilo bi ukupno 1400 ležaja (ibid.). Usprkos činjenici da je maslinik zaštićen zakonom, a plaža Valdanos proglašena

²⁹ KNEŽEVIĆ, Miljan. “Slučaj Valdanos- Višedecenijska nebriga države”. 2018. Portal Ul-info, 5. lipnja <http://mne.ul-info.com/slucuj-valdanos-visedecenijska-nebriga-drzave/> (pristup 26.6.2020.). Tekst je objavljen u okviru projekta “Činjenice su važne! Objektivno i inovativno novinarstvo za EU!” koji sprovodi CGO (Centar za građansko obrazovanje) sa RTCG (Radio i Televizija Crne Gore) i i Portalom Ul-info. Projekt financira Europska unija.

spomenikom prirode još 1968. godine, za realizaciju ovog plana crnogorska je vlada predložila radikalne ekološke intervencije poput izmještanja starih stabala maslina tamo gdje ne bi ometala izgradnju objekata te umjetnog nasipanja i proširivanja plaže. Konkretno se o masliniku u Studiji piše ovako:

“U svim zonama u kojima se planira izgradnja turističkih sadržaja, postoji značajan broj starih stabala masline. Obzirom da masline imaju veoma značajnu ulogu u valorizaciji terena, neophodno je obezbijediti njihovo izmještanje (presađivanje) u slučajevima gdje je to zbog izgradnje neophodno. Ovakva (stara) stabla maslina mogu se iskoristiti za uređenje parkovskih i drugih zelenih površina unutar turističkog kompleksa, ili izmjestiti u dio zasada (Zona F), te biti korišćena kao rodna stabla.”³⁰

U međuvremenu je postupak za odabir privatnog investitora bio u tijeku. Godine 2008. Savjet za privatizaciju otvorio je međunarodni natječaj za davanje Valdanosa u višegodišnji zakup (na 30 godina, s mogućnošću produženja do 90 godina za ulaganja koja bi prešla 200 milijuna eura)³¹. Prijavile su se dvije kompanije, jedna bazirana u Ujedinjenom Kraljevstvu, Cubus Lux, i druga rusko-crnogorska, konzorcij Mos City Group. Odabrana je bila kompanija Cubus Lux, za koju je istraživanje *Mreže za afirmaciju NGO sektora, MANS* (financirano od strane Europske unije 2011. godine) pokazalo da je godinama poslovala s gubitcima. Osim toga, isto je istraživanje ukazalo na nekoliko nepravilnosti i na nedostatak transparentnosti tijekom cijelog postupka realizacije plana za davanje Valdanosa u zakup privatnoj kompaniji za turizam. Za to je MANS sa Vrhovnim državnim tužiteljom predao kaznenu prijavu protiv zamjenika premijera Vujice Lazovića, “zbog sumnje na zloupotrebu službenog položaja i nemarno obavljanje službene dužnosti u postupku tendera za dugogodišnji zakup, tako omogućujući kompaniji Cubus Lux da bude odabrana kao najbolji ponuđač”.³²

³⁰ Zbog nemogućeg pristupa originalnom dokumentu, navedeni citat je preuzet iz Studije slučaja Valdanos (The Network for the Affirmation of NGO Sector MANS. 2011. *Valdanos: case study*), u kojem je ovaj dio preslikan i naveden prema originalnom dokumentu.

³¹ The Network for the Affirmation of NGO Sector MANS. 2011. *Valdanos: case study*.

³² Ibid.

Slika 17. Protest za povrat imovine u Valdanosu 2011. godine (Izvor: <http://www.visit-ulcinj.com/blog/2011/02/25/tubim-per-mbrojtjen-e-valdanosit-me-28-02-2011/> pristup 3.8.2020.)

Kao rezultat brojnih reakcija i javnog pritiska, ali i neuspjeha sklapanja ugovora između kompanije Cubus Lux i Vlade Crne Gore, natječaj za zakup je poništen pa se stoga ni planovi za pretvaranje Valdanosa u turistički kompleks još nisu realizirali. Iz perspektive građana Ulcinja, sreća je što je još jedno opće dobro preživjelo i nije palo u ruke tzv. "tajkuna". Inače Ulcinjani podržavaju inicijative da se plaža i maslinik u Valdanosu pretvore u turističku destinaciju, ali na način da bude otvorena i dostupna svima, da se napravi šetalište gdje bi i mještani i turisti mogli uživati u prirodi i vidjeti maslinik kao element kulturne baštine Ulcinja. Isto tako, oni misle da tim kompleksom treba upravljati lokalna vlast, a ne da se događa, kao što je već slučaj u nekim drugim dijelovima grada, da velike turističke kompanije ne dopuštaju građanima ni šetnju unutar gradskih prostora.

Slika 18. Protest za povrat imovine u Valdanosu 2009. godine (Izvor: <http://www.visit-ulcinj.com/blog/2009/12/16/qytetare-te-ulqinit-protestojne-kunder-tjetersimit-te-pronave-video/> pristup 3.8.2020.)

Iako sami Ulcinjani nazivaju sadašnje vrijeme „vrijeme demokracije“, njihovi stavovi prema državi i njezinim politikama nisu se korjenito promijenili u odnosu na socijalistički sistem. Osjećaji straha, nemoći, nesigurnosti koje su doživjeli tada nastavljaju se i danas. Jedino danas postoji veća sloboda, napominju kazivači, da se javno govori o kriminalu i nepravdi te postoji nada u ‘Europu’ ili ‘Zapad’, tj. da će u nekom trenutku njima doći vanjska zapadnjačka pomoć protiv nepravde koju oni doživljavaju u svojoj državi. S druge strane, država se promatra kao da je tuđa, drži se da ljudi na vlasti ne rade za dobrobit građana iako su njihovim glasovima izabrani, nego su sposobni raditi što god hoće i to najviše u korist svojih osobnih interesa. Tako su kazivači najčešće, dok bi govorili o državi, koristili izraze poput ‘lopova’, ‘kriminalaca’, ‘piratske države’, ‘korupcije’, ‘države kumova [za nepotizam, op. a.]’ i sl. Ove stavove pojačava i položaj manjine, s obzirom na to da Albanci čine većinu stanovnika u Ulcinju, ali manjinu u odnosu na etničke

grupe u cijeloj Crnoj Gori. Tako oni najčešće nezadovoljstvo ili nepravdu povezuju sa svojim manjinskim položajem. Međutim, oni vrlo često optužuju i svoju lokalnu vlast da ne radi za interese građana ni albanske zajednice, nego za vlastite interese pa se zato prilagođavaju centralnoj vlasti u Podgorici.

U tom svjetlu, od 90-ih godina do danas ključan problem predstavlja privatizacija javnih dobara i poduzeća. Lokalno stanovništvo smatra da ono nema koristi od ovakvih privatizacija, nego nasuprot, njihov je ishod povećanje broja nezaposlenih, zbog čega mladi većinom migriraju jer su, kako kažu, primorani na taj čin. Neki to smatraju i “tihim etničkim čišćenjem”.

Slika 19. Protest za povrat imovine u Valdanosu 2009. godine (Izvor: <http://www.visit-ulcinj.com/blog/2009/12/16/qytetare-te-ulqinit-protestojne-kunder-tjetersimit-te-pronave-video/> pristup 3.8.2020.)

O ovoj situaciji navest ću kazivanje izvršnog direktora nevladine organizacije MogUI (Monitoring group Ulcinj) Xhemala Peroviqa. Ova je organizacija već godinama aktivna u slučajevima zloupotreba raznih formi, od ljudskih prava i manjinskih prava, preko ekoloških pitanja do sumnjivih privatizacija:

“Znači prije formiranja MogUI-a bila je organizacija za ljudska prava i manjinska prava. U ovom aspektu bavili smo se svim neuspješnim pljačkaškim privatizacijama u Općini Ulcinj. Između ostalog smatrali smo to kao nastavak politika s početka 90-ih godina, jednu vrstu tzv. tihog etničkog čišćenja, koje ne počiva samo u ranim 90-ima, nego od Berlinskog kongresa [1878. godine, op. a.] bio je takav pristup, izuzev u nekim desetljećima kao npr. u vrijeme Kraljevine Karađorđevića, ono desetljeće prije Drugog svjetskog rata kada je bila izgradnja Solane, izgradnja velikih hotela za to vrijeme i dva zadnja desetljeća komunističke epohe kad je isto tako bilo investicija u ovom magistralnom putu Bar-Ulcinj i u hotelijerstvu. Znači, smatra se da se jedan drugi Ulcinj nalazi u New Yorku, sa stanovnicima, ali i u drugim mjestima. I tako mi smo se bavili ovim aspektom, gledajući privatizacije i način upravljanja i odnos vlasti u Podgorici prema Ulcinju. Jedna od tema je bila i nacionalizirani maslinik 1978. godine. I bilo je jedno vrijeme kad smo se bavili ulcinjskim maslinikom u Valdanosu, odnosno sa strogom zabranom za ulazak na plažu u Valdanosu. Ja se sjećam kad sam bio mlad, znači u vrijeme kad je upravljala jugoslavenska vojska, ulazak je bio slobodan, s jednom vrstom nadzora, tj. bilježenjem registarskih oznaka, kontrolom osobne iskaznice, dok jedno vrijeme [nakon pada socijalizma, op. a.] počela je stroga zabrana što je bilo protiv Ustava Crne Gore za slobodno kretanje u javnim mjestima, ali i protiv Zakona o morskome dobru. Znači, nitko ne smije zabraniti pristup obali i u ovom aspektu mi smo pokrenuli jedan konkretni angažman.” (Xhemal Peroviq, NVO MogUI)

Slične stavove artikuliraju mnogi građani Ulcinja, a osim pri razgovorima, njih je moguće susresti i analizirati i u lokalnom tisku. Tako sam izdvojila viđenje Simë Gjon Dobrecija, liječnika koji je nakon umirovljenja krenuo voditi kulturni časopis *Buzuku* u Ulcinju. To je časopis koji se bavi raznim kulturnim, društvenim i političkim temama i problemima koji se ponajviše tiču Albanaca na području Crne Gore.³³ U svojoj analizi privatizacije i zapošljavanja u Ulcinju, Dobreci postavlja

³³ Revista *Buzuku* http://www.buzuku.info/index_aktual.htm (pristup 30.8.2020.)

pitanje što je s novcem od privatizacije nekoliko javnih dobara i poduzeća, koji se ne vraćaju lokalnom stanovništvu. Pritom apelira na to da strategije razvoja uzmu u obzir ostvarivanje radnih mjesta i životnih uvjeta za građane Ulcinja, ali i za one koji su bili prisiljeni migrirati i čiji bi se povratak tako potaknuo. S druge strane, na privatizaciju gleda kao na politiku koja vodi do smanjivanja zaposlenosti lokalnog stanovništva i pogoršanja životnih uvjeta mještana. Drugim riječima, prema Dobreciju, stvarala se situacija da podgorička vlast u sve većoj mjeri upravlja javnim dobrima u Ulcinju pa time prisiljava Ulcinjane na napuštanje svojeg mjesta. Kad je riječ o privatizacijama koje su se odvijale nakon 90-ih godina i o onima koje su u planu, većina Ulcinjana, uključujući Dobrecija, uzima za primjer maslinik Valdanos i Solanu Ulcinj:

“ 'Agroulcinj', 'Ulcinska Riviera', 'Primorje', 'Solana' i druga poduzeća koja su se privatizirala, bila su društveno i državno vlasništvo općine Ulcinj. Narod ne kaže privatizirala su se. On razumije pa kaže prodala su se, pljačkala su se...Ima nekoliko godina što se priča o privatizaciji, odnosno o prodaji maslinika u Valdanosu. Zna se, tada prije 30 godina, država je okončala izvlaštenje maslinika silom, htio, ne htio. Nitko nije voljom “prodao” državi maslinik. Vlasnici su dobili smiješnu naknadu, uzmi ili ostavi. Znači, ako se poštuje pravda, sadašnja privatizacija Valdanosa bi trebala biti povrat maslinika bivšim vlasnicima, pravim vlasnicima, a ne prodaja. Što je bilo uzeto silom, treba se vratiti. Treba se ispričati za učinjenu nepravdu i nadoknaditi učinjenu štetu. Odbijanje crnogorske vlasti da djeluje na ovaj način, bilo bi kršenje ljudskih prava...Ova vrsta “privatizacije”, gdje crnogorska vlast stvara okolnosti koje smanjuju zaposlenost mnogo otežava život lokalnog stanovništva. A zna se da su većina stanovništva u općini Ulcinj Albanci, autohton narod u Crnoj Gori... Iz ovoga nam proizlazi da je cilj crnogorske vlasti da se Albancima što više otežava život i da se prisile napustiti svoja mjesta, da emigriraju.” (Dobreci 2008:14).

Slika 20. Protest za povrat imovina u Valdanosu 2009. godine (Izvor: <http://www.visit-ulcinj.com/blog/2009/09/01/ish-pronaret-e-pronave-te-valdanosit-edhe-fizikisht-do-ta-mbrojme-pronen/> pristup 3.8.2020.)

Ovakva situacija u kojoj građani nemaju povjerenja u državne institucije, a godinama se bore za zajednička dobra i protiv nepravde, stvorila je takve stavove i prakse pri kojima se ljudi brinu isključivo za individualnu dobrobit. Pritom mislim na manjak interesa za pitanja vezana uz zajedničke probleme, bilo one ekonomske, političke, ekološke i sl. Ona pobuđuju sve manje interesa kod građana Ulcinja jer oni ne vjeruju da mogu imati utjecaj. Često se čuje izraz “umorni smo od žalbi i zahtjeva”. Ovakva je i situacija sa zahtjevom za povrat imovine. Nakon nekoliko administrativnih procesa, protesta, inicijative za čišćenje maslinika i otvaranja puteva pa i za

pristup plaži Valdanos, koji je bio strogo zabranjen nakon raspada komunizma, Ulcinjani kažu da su umorni, ali još uvijek imaju nadu, a nadu najviše iskazuju u odnosu na Europu.³⁴

“U ovoj našoj vladi nije regulirano to pitanje [pitanje Valdanosa, op. a.]. Tu samo mafiozi mogu završiti posao, za sada, još lopovi, i to otvoreno. Mi još imamo nadu da će se to regulirati. Ja ovako po kavanama kažem svakome, samo ako će Europa im reći vratite imovinu jer za njih... To je stvarnost, platili su, ali nisu ljudi dali svojom voljom, još ima ljudi koji nisu uopće dobili novac.” (S. H., r. 1955.)

“Mi smo poslali zahtjeve ali nisu nam pomogli. Podigli smo se u proteste, ali nema tko bi ti pomagao, vikao si jednom ne damo, ne radimo i ništa nije bilo. Imaju duge ruke oni, država.” (S.B., r. 1941.)

“Griješ je od Boga koliko štete se napravilo, aman kao Solanu što su uzeli. Država radi ovakve poslove, mi nemamo državu.” (D.M., r. 1941)

Iako gaje nadu u povrat imovine, Ulcinjani se ujedno pitaju što će biti s tim maslinikom ako se povrat zbilja izvrši. Dio njih žali zato što se maslinik pretvorio u šumu i naglašavaju da će trebati veliki trud da se on revitalizira, dok su drugi skeptični i izražavaju bojazan da će se to zemljište sa stogodišnjim maslinama brzo pretvoriti u teren za izgradnju novih apartmana. Svakako se svi kazivači s kojim sam obavila intervjuje na različite načine bore za povrat imovine te svi smatraju da je to pitanje koje se mora riješiti što prije i samo u korist bivših vlasnika.

³⁴ Pojam Europa u ovom kontekstu nekad označava Europsku uniju, a nekad je sinonim za Zapad. Inače građani Ulcinja vjeruju da ‘Europa’ može imati utjecaj na politiku Crne Gore, pa čak i da njezina riječ vrijedi više.

Vjerovanja vezana uz masline i maslinarstvo

Kako se većina maslinarskih praksi u Ulcinju mijenjala kroz vrijeme pod različitim utjecajima, tako je i s vjerovanjima. Iz moje analize proizlazi da danas za starije ljude i prethodne generacije koje su ekonomski ovisile o maslinarstvu masline imaju mnogo izraženiju ulogu u vjerovanjima nego što je to slučaj s mlađim generacijama. Oni su odgajani od malih nogu da posebno poštuju masline, da se brinu o njima i da im se na kraju berbe posebnim ritualom zahvale za rodnost. Ovisnost je stvorila posebnu vezu između čovjeka i masline, koja je, prema tumačenju maslinara, bila i ostala toliko jaka da je nadmašila teški i zamorni rad, kako se rad u maslinarstvu opisuje.

“Tamo gdje ne ide gospodar, ne ide ni Bog”³⁵. To je izreka kojom se izražava vjerovanje da masline trebaju čovjeka da se brine za njih, jer u suprotnom neće biti uroda ili *berećeta*. Time se naglašava da je to biljka kojoj je prisutnost čovjeka neophodna:

“Maslina kao drvo hoće svakodnevno da je čovjek unutra, ono što kažu stari ljudi dobro jutro i laku noć da se kaže, takvo je drvo. I bude godina kad niđe ne rađa maslina, samo pored puta ima, a zašto?! Zato što se prolazi, a prije ti je svaki dan gazda maslina išao, magarce natovario đubrivom i u maslinik... a dovoljno je da čovjek prošeta kroz njih, dovoljno, ne moraš ti...” (B.I., r. 1958.)

Slično tome, najčešći izraz koji sam čula na terenu je “Maslina je kao majka, kad god joj se vratiš, ona će ti dati plod”, a nekad bi se ta uzrečica nadopunila riječima “vinova loza je kao djevojka, ako ne brineš za nju, ona će uvenuti”. Ovakva izreka postoji i u drugim mjestima (za Dalmaciju npr. pišu Jakšić i Vuković 2016:121) i ne možemo reći da je izvorna u Ulcinju, no u Ulcinju se posebno koristi u tom kontekstu kada se konkretno želi reći da bez obzira što su masline u gradu bile napuštene, bilo zbog nebrige, migracije ili eksproprijacije, one će opet dati plod kad im se čovjek vrati i počne se brinuti za njih.

U razdoblju u kojem su obiteljske ekonomije u Ulcinju znatno više ovisile o prodaji maslinovog ulja i maslina, cijela bi obitelj na kraju berbe otišla u maslinik gdje su donijeli *vajacu* (halva s maslinovim uljem), koju su malo po malo stavljali u rupe drveta maslina, uz riječi: “Neka nam rodiš i dogodine”, “Maršalah” ili “S berećetom”. Zatim bi se *vajaca* podijelila s drugim članovima

³⁵ Na albanskom riječ “Zot” ima značenje i Boga i gospodara, pa u originalu ovaj izraz glasi “Ku nuk shkon i zoti, nuk shkon as Zoti”.

obitelji i radnicima. Kako sam doznala od kazivača, ovaj obred se obavljao do 70-ih, najkasnije 80-ih godina prošlog stoljeća.

Slika 21. Maslinar iz Ulcinja objašnjava stari ritual zahvaljivanja masline i molitve za rodnost (fotografirala R. Geci, prosinac, 2017. godine)

Osim obreda zahvaljivanja, stariji maslinari još se sjećaju da je bilo uobičajeno podijeliti maslinovo ulje s drugima u obitelji ili izvan obitelji u slučajevima kad netko nije bio u dobrom ekonomskom stanju, a bilo je i slučajeva kada su ulje poklanjali u različitim prigodama. Vjerovalo se da se *berećet* ili dobra trebaju podijeliti s drugima da bi ih Bog čuvao. Sukladno islamskoj vjeroispovijesti to znači dijeljenje *Zeqata*,³⁶ pri čemu se vjeruje da će se dijeljenjem imovine/dobara drugima ona umnožiti:

³⁶ *Zeqat* (lok.) ili *Zekat/Zakat* - islamska religijska obaveza pri kojoj onaj koji ima mogućnosti treba darovati određeni postotak svoje imovine kao čin milosrđa.

“Dijelili smo. Tko je imao maslinik, ulje smo podijelili...Onda kad bi došao *Ramazan*, podijelili smo *Zeqat*, jer u 40 ovaca jedna nije tvoja, u 40 kvintala ulja jedan nije tvoj, treba podijeliti. Ako želiš da ti Bog čuva. Čuvat će ti Bog, zaštitit će. Znaš zašto će ti zaštititi, zato što si podijelio *Zeqat*, počistio si, kao čovjek što se čisti, tako se čiste i dobra. Počistio si *Zeqatom*, dao si siromašnima. I ako dođe vuk, neće ti pojesti. Malo će uzeti i pobjeći će, neće sve jer si dao *Zeqat*.” (D.M., r. 1941.)

Ista kazivačica je ispričala da je prije bila češća praksa da se povodom raznih životnih i godišnjih običaja poklanja maslinovo ulje (uz druge namirnice poput šećera, riže i sl.), dok je danas ova vrsta poklona puno rjeđa, a novac postaje sve poželjniji i povoljniji oblik poklona:

“Kako da ne, poklanjali smo ulje. Kome pet litara, kome tri litra, dva litra... Poklanjamo npr. za svadbe, šalje se šećer, riža, ulje. Zatim se snahi poklanja i jedna hajdija,³⁷ ili joj se nešto kupuje, a isto se može i novac darivati. Bolje novac, neka sama kupuje što hoće, ovako hoće li joj se svidjeti, neće. Ništa nije bolje od novca. Novac je bolji, slađi i lakši. Možda ne voli ulje, možda ne jede. Jer ima ljudi koji ne vole maslinovo ulje jer su se odrasli s biljnim uljem. Daj novac, bolje i lakše.” (D.M., r. 1941.)

Postoji predaja o tradiciji sađenja maslina prilikom ženidbe, čime kazivači obrazlažu velik broj starih stabala maslina u Starom ulcinjskom masliniku. Prema toj predaji mladići u Ulcinju nisu se mogli oženiti ako nisu zasadili određeni broj maslina. Ima nekoliko varijanti predaje o ovoj tradiciji koja se danas ne prakticira, ali je stalni motiv obavezno sađenje maslina kao uvjet za ženidbu, koje se pak odvija u različita doba, povijesne ličnosti (autoriteti) koje donose naredbu za sađenje pripadaju različitim vremenima, okolnostima, narodnostima i sl., a i broj korijena maslina je različit u različitim varijantama priče. Tako se ova predaja nekad odnosi na venecijansko doba, češće na tursko doba, vrijeme Skenderbega³⁸ ili kralja Nikole³⁹.

³⁷ Vrsta dukata.

³⁸ Gjergj Kastrioti Skenderbeg (1405.- 1468.) je albanski knez i narodni heroj, poznat po vođenju bitaka protiv Otomanskog carstva.

³⁹ Nikola I Petrović-Njegoš vladao je Crnom Gorom kao princ od 1860. do 1910., a od 1910. do 1918. godine kao kralj.

Iako nitko od maslinara s kojima sam pričala nije sam sadio masline prije ženidbe, a niti se ne sjeća da je netko od njihovih predaka to učinio, ova je predaja zauzela mjesto u kolektivnom identitetu. Danas služi za promoviranje maslinarstva Ulcinja, pri čemu se naglašava starina te kulturne i prirodne baštine. Na primjer, Bahri Brisku u svojoj knjizi o maslinarstvu u Ulcinju piše: “I tijekom turskog osvajanja (1571.-1878.) posebna pažnja se dala kultiviranju maslina, ekonomske grane iz koje su stanovnici Ulcinja osiguravali veće prihode. Počevši od ove činjenice, i Turci su u Ulcinju primijenili stari venecijanski običaj: nisu dozvoljavali nijednom mladiću da se oženi ako prije toga nije sadio 50 korijena maslina. Na ovaj način povećavao se broj maslina i tijekom turskog ropstva.” (Brisku 2016:11).

U Ulcinju se može čuti još nekoliko verzija ove predaje, ali i kritički stav prema takvim predajama. Ima kazivača koji ih smatraju nelogičnim i izmišljotinama, a ima i onih koji se ponose tom tradicijom kao dijelom svoje kulture i daleke prošlosti. Drugima je bitna poruka, koja se smatra relevantnom i danas, a to je podizanje svijesti o maslinarstvu:

“Kažu da je kralj Nikola rekao da se sade masline. Kralj Nikola je došao prije 100-150 godina, koliko ima da je Crna Gora došla ovdje, a ove masline su stare 2000, 2100 godina. Ja imam svoju maslinu staru 700 godina. E sad on [neki mladić, op. a.] je trebao saditi 27, ili 28, 30, ne znam točno koliko, da se ženi, a one masline su od davnine...E ovi kažu kralj Nikola je rekao da se sadi 27 korijena, možda on je rekao kasnije kad je došao [na vlast u ovom kraju, op. a.], 27, 30 korijena i onda si imao pravo oženiti se. Možda, ne znam baš povijest jer sam imao drugih poslova i nisam se bavio ovakvim stvarima, briga za život.” (S.K., r. 1948.)

“Ima različitih legendi, priča se da i prije Skenderbega, a i tijekom vladavine Skenderbega u Ulcinju također, jer je on [Ulcinj, op. a.] bio dio slobodnih teritorija u vrijeme Skenderbega, počela tradicija uvjetovanja braka sađenjem maslina. Ustvari to bi bilo kao da mi danas promoviramo i podižemo svijest da je sađenje maslina potrebno i svatko to treba učiniti. Ja sam napravio pola toga, a Skenderbeg je rekao 40 korijena za ženidbu. Ja sam napravio, ali kasno, oko 30 godina nakon ženidbe i nadam se da ću stići 40 korijena dok sam ovdje.” (Xh.C., r. 1956.)

Vjerovanja u vezi maslina i maslinarstva također su povezana s religijom. Kako stanovništvo u Ulcinju pretežito pripada trima različitim vjeroispovijestima, odnosno islamu, katoličanstvu i pravoslavlju, pitala sam vjerske vođe svih triju lokalnih religijskih zajednica o značaju, vjerovanjima i upotrebi maslina ili maslinovog ulja u njihovim institucionalnim praksama i obredima te u kulturi njihovih vjernika (npr. u narodnoj medicini). Svi su naglasili da se maslina u različitim religijama smatra svetom i blagoslovljenom biljkom, spominje se nekoliko puta u Bibliji i u Kuranu te simbolizira mir i dobrotu. Maslinovo ulje u religijskim obredima upotrebljava se u Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi, konkretnije u sakramentima krštenja, svete potvrde i bolesničkog pomazanja (u Pravoslavnoj crkvi to se zove *Jeleosvećenje*). Usto, grančice masline se koriste povodom Cvjetnice ili, kako pravoslavni vjernici zovu taj blagdan, Cvjeti. U džamijama se maslinovo ulje ili masline ne koriste za religijske obrede.

Premda su nutritivne vrijednosti maslinovog ulja potvrđene mnogim znanstvenim istraživanjima, one su isto prisutne u vjerovanjima ljudi u Ulcinju. Načini konzumiranja i upotrebe maslinovog ulja i maslina, bez obzira na religijsku pripadnost, povezani su s općim vjerovanjem da su oni dobri za zdravlje čovjeka. Tako, osim u jelima, ljudi konzumiraju žlicu ili malu šalicu maslinovog ulja na prazan želudac za opće zdravlje, piju čaj od maslinovih grančica za razne tegobe, prave kantarionovo ulje za rane i opekotine, mazanjem maslinovim uljem bore se protiv proširenih vena i sl.

Kako se zadnjih godina bilježi rast interesa i ulaganja u maslinarstvo, tako se primjećuje i rast konzumiranja maslina i maslinovog ulja u kućanstvima, i to zbog vjerovanja u njihove nutritivne vrijednosti. Tako kuhanje s maslinovim uljem i sveopće konzumiranje maslina postaje sve češća praksa i kod ljudi u okolini Ulcinja, koji se donedavno nisu bavili maslinarstvom, pa su i manje konzumirali te proizvode, za razliku od gradskog stanovništva kojemu je konzumiranje maslinovog ulja i maslina već odavno dio kulture prehrane. Na terenu sam čula za nekoliko slučajeva pri kojima se naglašavala promjena navika u prehrani, tj. rast konzumiranja maslinovog ulja prilikom migracije iz sela u grad:

“Samo slatkiše [pravi s biljnim uljem, op. a.] jer sva druga jela s maslinovim uljem. Na početku mi je bilo teško jesti jer mi nismo bili naviknuti u selu jesti [maslinovo ulje, op. a.] i ja sam isto udana u selu. Moja mama je kuhala dobra jela, miješala je biljno ulje s

maslinovim uljem. Onda sam počela navikavati i u svojoj kući jer ga djeca nisu voljela na početku. Krenula sam s četvrtinom maslinovog ulja, više biljnog ulja, zatim pola-pola, sad nema više. Sada djeca traže, kažu nemoj više stavljati biljno ulje, pogotovo sad zadnjih pet-šest godina što pravimo ulje u centrifugi.“ (I.S., r. 1971.)

Ovo poglavlje upućuje na značaj maslina u kulturi Ulcinjana, što odražavaju obredi i svakodnevna upotreba maslina i maslinovog ulja te vjerovanja vezanih uz njih. Obredi u kojima se danas koristi maslinovo ulje isključivo su povezani s kršćanskom religijom (u svetim sakramentima), dok se oni povezani s prirodom ne obavljaju više. No, još uvijek je živo vjerovanje da je maslini kao biljci neophodna prisutnost i briga čovjeka. Usprkos usponima i padovima interesa za maslinarstvo, masline ostaju prisutne u mnoštvu lokalnih izreka, pjesama, predaja i sl., kao i u kulturi prehrane i narodne medicine.

Zaključna razmatranja

Cilj rada je bio istražiti i analizirati maslinarstvo u Ulcinju, promatrajući različite društvene, ekonomske i političke faktore koji su utjecali na ovu gospodarsku granu. Razdoblju sadašnjosti, koje je bilo u fokusu ovog rada, pristupila sam kao razdoblju ‘postsocijalizma’, tj. periodu nakon pada socijalizma 1990. godine, obilježenog utjecajima nasljeđa socijalizma i istovremeno pokušajima uvođenja demokracije, preuređivanja ekonomije i primjenjivanja niza novih reformi u socio-političkoj sferi. U tom pogledu zanimalo me je, na primjeru praksi u maslinarstvu, što predstavlja kontinuitet a što transformaciju u odnosu na socijalističku prošlost. Za ovaj pristup odlučila sam se iz dva glavna razloga. Prvo, zato što je velika većina maslinara koje sam susrela na terenu bila starija od 50, 60 godina, što znači da su svoj radni vijek proveli u dva različita društvena razdoblja i politička sistema, u socijalizmu (1945.-1990.), i postsocijalizmu (nakon 1990. godine). Drugo, zabilježene prakse na terenu u Ulcinju su pokazale da ne postoji neki oštri rez između ovih razdoblja i sistema. Jedno od tumačenja takvog prijelaza je to što je jugoslavenski socijalizam bio karakteriziran većim stupnjem slobode u odnosu na druge državne socijalizme, dopuštao je neke elemente slobodnog tržišta koje se danas obično vežu uz kapitalistički sistem, npr. privatnu imovinu i individualnu poljoprivrednu djelatnost (poljoprivreda nije bila kolektivizirana), privatnu djelatnost za preradu poljoprivredne sirovine, u ovom slučaju, maslina, uz postojeću društvenu/ državnu tvornicu i druge slične prakse, npr. u turizmu.

Iz cijele analize, pokazala sam da je maslinarstvo povijesno bila jedna od glavnih ekonomskih djelatnosti u gradu Ulcinju, pa je tako i ostalo najvećim dijelom 20. stoljeća. Brojne obitelji su živjele oslanjajući se na maslinarstvo, također iz razloga što nije bilo druge ekonomske perspektive u gradu, sve do 70-ih godina kad počinje razvoj turizma u Ulcinju. Na turizam se gleda kao lakši način stvaranja prihoda koji je ‘oslobodio’ puno ljudi od teškog rada u poljoprivredi, kako se on opisuje. Osim toga, rast životnog standarda na osnovi turizma utjecao je i na promjenu strukture obitelji. Pritom su se velike, proširene obitelji koje su zajednički vodile ekonomiju vezanu uz maslinarstvo, pa i živjele zajedno, razdijelile u manje ili nuklearne obitelji koje sada čine jedno kućanstvo i vode samostalnu ekonomiju, mada još uvijek ima slučajeva kad nekoliko braće zajedno rade i vode posao vezan uz maslinarstvo. Uz to, školovanje i otvaranje novih radnih mjesta pa i migracije utjecale su na promjenu radne snage u maslinarstvu. Članovi obitelji koji su

generacijama radili u maslinicima nisu više radna snaga angažirana u maslinarstvu, pogotovo nakon 90-ih godina. Njih su zamijenili radnici s dnevnicom koji najviše dolaze iz Albanije i Kosova ili iz okolice Ulcinja (posebno žene). Iz toga se može zaključiti da je maslinarstvo u Ulcinju iz obiteljske ekonomije prešlo u tržišnu ekonomiju.

Za mlade danas u Ulcinju kaže se da generalno ne pokazuju interes za poljoprivredu, pa tako i za maslinarstvo, mada ima i onih (od 40 godina) koji su većinom naslijedili masline i nastavljaju obiteljsku tradiciju, najčešće zbog strasti koju imaju prema maslinarstvu. Ti maslinari čine posebnu skupinu koja prati nove trendove u maslinarstvu i izrazito se trudi osigurati kvalitetu proizvoda. Međutim oni još uvijek čine manjinu, jer su dobar dio maslinara u Ulcinju stariji ljudi koji rade po starim metodama ili djelomično primjenjuju nove agrotehničke mjere a i generalna proizvodnja maslinovog ulja i prerađevina maslina nije velika, bar u odnosu na 20. stoljeće kad se kaže da se živjelo od maslina.

Usprkos zapuštanju maslinika koje je počelo 70-ih godina zbog fokusiranja na turizam, eksproprijacije imovina u *Starom masliniku* u gradu i migracije (što nastavlja i dalje zbog istih razloga), danas se također primjećuje rast broja ljudi koji se prijavljuju u razna udruženja maslinara za podizanje maslinika subvencioniranih od strane države, posebno u okolici Ulcinja. Stoga, može se reći da pada zainteresiranost mladih za rad u maslinicima ili za maslinarstvo kao primarni način osiguranja prihoda. Razloge koji su naveli kazivači za takav pristup su teži rad u odnosu na turizam i druge mogućnosti zapošljavanja u gradu, velik broj korijena maslina koji bi trebao da se jedna obitelj ekonomski oslanja isključivo na maslinarstvo, neredovita rodost domaće sorte *žutice* koja još uvijek je dominantna u Ulcinju, neregulirano tržište proizvoda od maslina itd.

Danas se maslinovo ulje iz Ulcinja prodaje uglavnom po narudžbi unutar Crne Gore, dok prema daljnjim tržištima izvoz nije reguliran, a za to nema ni dovoljno proizvodnje. Za razliku od današnje situacije, tijekom 20. stoljeća glavno je tržište za maslinovo ulje iz Ulcinja bila Dalmacija, pa je i to pokazatelj tadašnje veće proizvodnje i oslanjaja na maslinarstvo za osiguravanje prihoda. Ipak, Ulcinjani kažu da nikad nisu žrtvovali svoje potrebe radi prodaje na tržištu, tj. oni su u svojim kućanstvima uvijek konzumirali maslinovo ulje.

Što se tiče vjerovanja vezanih uz masline, po mojem viđenju, ekonomska ovisnost o rodosti maslina u prošlosti je stvarala i održavala povezanost ljudi i prirode, tj. masline što se može uočiti

iz vjerovanja i praksi u svakodnevnicu znatno više nego danas ili sve dok su te ekonomije prestale biti prvenstveno ovisne o proizvodnji iz maslinovog ploda.

Posebnu pažnju u radu sam dala eksproprijaciji maslinika 1978. godine i današnjim zahtjevima za povrat imovina. To sam učinila zato što sam vidjela da je ljudima u Ulcinju ova tema važna, oni su često pričali o tim događajima prije nego što sam ja ih pitala. Drugo, činilo mi se paradoksalno kako država Crne Gore ulaže u maslinarstvu već 25 godina sada a ne riješava pitanje *Starog maslinika*, tim više što je on zakonom zaštićen a u vrlo lošem stanju (više od 40 godina neobrađen). Međutim, u radu sam pokušavala objasniti značaj eksproprijacije kod lokalnog stanovništva i njezin utjecaj na maslinarstvo danas. Inače, ovaj segment može se i dalje analizirati u okviru antropologije prava i teorija kapitalizma, pri čemu mislim da se danas pravo na privatno vlasništvo smatra jednim od osnovnih prava.

Naracije o ekspropiranoj imovini u slučaju mojeg istraživanja pokazale su odnos ljudi prema državi, konkretnije prema socijalističkoj Jugoslaviji, nemoć za bilo koji otpor i u današnje “vrijeme demokracije” nepovjerenje naspram državnih institucija i političara te nadu koju imaju u Europu kao vanjsku silu koja bi, prema njihovim uvjerenjima, ‘jedina’ mogla ispraviti nepravde u njihovoj zemlji.

Kako je jedan od ciljeva ovog rada bila analiza suvremenih praksi u maslinarstvu u Ulcinju u odnosu na socijalističku prošlost, kao oživljenu prošlost mojih kazivača, pokazalo se da nije bio pad socijalizma 1990. godine početak velike ili korijenite društvene ili ekonomske transformacije. Naravno da su pad društvenog sektora, tj. poduzeća u gradu i opća politička situacija nastala raspadom Jugoslavije stvarale ekonomsku krizu, pri čemu je velik broj ljudi ostao nezaposlen ili su bili primorani migrirati, no masovne migracije Ulcinjana (posebno albanskog stanovništva) su počele ranije, 70-ih, 80-ih godina a o stanju krize govori se za cijelo razdoblje u fokusu ovog rada.

Također, promjene u perspektivama u maslinarstvu su počele 70-ih godina razvojem turizma, ali je maslinarstvo prešlo na tržišnu ekonomiju nakon 90-ih godina, čemu je pridonijelo i otvaranje granica s Albanijom i mogućnost dolaska radne snage. Međutim, neke od promjena koje su isključivo vidljive nakon 90-ih godina su utjecaji globalizacije, tj. informacije o maslinarstvu pri čemu su se počele mijenjati agrotehničke mjere, poboljšavati kvaliteta proizvoda ili općenito rasti njihova vrijednost. Tako sam objasnila da se upravo u ovih zadnjih 20 godina počelo pričati o analizama ulja u Institutu, o ekstra djevičanskom maslinovom ulju ili o maslinarstvu kao hobiju.

U ovom radu sam pokušavala analizirati maslinarstvo u sadašnjosti na temelju teorija postsocijalizma te življenih iskustava i sjećanja kazivača, međutim brojna pitanja i perspektiva ostaju otvorena za daljna istraživanja. Smatram da bi maslinarstvo u sadašnjosti bilo zanimljivo promatrati kroz suvremene teorije na području globalizacije, kapitalizma, ekologije, antropologije prava i moći pa i kulturne baštine.

Popis literature:

ARCHER, Rory, Igor DUDA i Paul STUBBS, ur. 2016. *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge.

BRISKU, Bahri. 2016. *Ullishtaria dhe mullinjhtë e ullirit në Ulqin me rrethinë*. Ulqin: Asociacioni Ulqini. (Drugo izdanje)

DOBRECI, Simë Gjon. 2008. „Punësimi dhe privatizimi“. *Buzuku*, vol. 27:14. <http://www.buzuku.info/Arkivi/Pdf%20formatet/buzuku%2027.pdf> (pristup 24.8.2020.).

HANN, Chris, ur. 2002. *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Euroasia*. London; New York: Routledge.

HORVAT, Srečko i Igor ŠTIKS, ur. 2015. *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*. Zagreb: Fraktura.

HUMPHREY, Caroline. 2002. “Does the category ‘postsocialist’ still makes sense?”. U *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Euroasia*, ur. Chris Hann. London- New York: Routledge.

JAKŠIĆ, Ida i Ivana VUKOVIĆ. 2016. *Slatko je, med nije. Grko je, pelin nije. O kulturi masline i maslinovom ulju u Dalmaciji*. Split: Etnografski muzej Split.

JELAČA, Dijana, Maša KOLANOVIĆ i Danijela LUGARIĆ. 2017. “Introduction: Cultural Capitalism the (Post)Yugoslav Way”. U *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*, ur. Dijana Jelača, Maša Kolanović i Danijela Lugarić. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG: Palgrave Macmillan.

KIDECKEL, David. 2002. “The unmaking of an East-Central European working class”. U *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Euroasia*, ur. Chris Hann. London-New York: Routledge.

LELAJ, Olsi. 2015. *Nën shenjën e modernitetit: Antropologji e proceseve proletarizuese gjatë socializmit shtetëror*. Tiranë: Pika pa sipërfaqe.

MALCOLM, Noel. 2015. *Agents of Empire*. Great Britain: Penguin Random House UK.

MISHERRI, Sami. 2017. *Pasha fikun e ullinin: kallëzime etnologjike për Ulqinin*. Ulqin: Bashkimi i Krijuesve Shqiptarë në Mal të Zi.

MORIC, Ilija, Ćazim ALKOVIĆ, Dubravka RADULOVIĆ, Darko PEKIĆ, Kristina TINAJ i Milan DRAGIĆ. 2017. *Život među maslinama: Smjernice za razvoj održivog maslinarstva u Crnoj Gori*. Podgorica: Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER). https://iper.org.me/wp-content/uploads/2017/10/STUDIJA_Maslinarstvo.pdf (pristup 20.6.2020.).

MÜLLER, Martin. 2019. "Goodbye, Postsocialism!". *Europe-Asia Studies*, vol.71/4:533-550.

ŠARIĆ ŽIC, Ivana. 2014. "Maslina kao čimbenik transformacije identiteta". U *Ponovno iscertavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima*. 12. *hrvatsko-slovenske etnološke paralele*, ur. Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matković, Tita Porenta i Nevena Škrbić Alempijević. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 49-70.

USHAKU, Ruzhdi. 2010. *Ulqini në përmasa kërkimi dhe frymëzimi*. Ulqin: Fondacioni Lika Foundation.

VERDERI, Ketrin. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, prevoditelj Veselin Kostić. Beograd: Fabrika knjiga.

VERDERY, Katheryn. 2002. "Whither postsocialism?". U *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Euroasia*, ur. Chris Hann. London- New York: Routledge.

Popis izvora:

ADROVIĆ, Samir. 2011. "Dželal Hodžić: Kriv sam za Valdanos, kaznite me!". *Vijesti online*, 20. veljače, ažurirano 27.2.2019. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/371192/dzelal-hodzic-kriv-sam-za-valdanos-kaznite-me> (pristup 24.8.2020.).

Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, 20. godina ekološke Crne Gore. 2011. Vlada Crne Gore, Nacionalni savjet za održivi razvoj. file:///C:/Users/DIGITRON/Downloads/Analiza_MNE,%20final.pdf (pristup 4.9.2020.).

“Ancient olive trees”. *Udruženje za održivo regionalno maslinarstvo-Valdanos*. http://valdanos.org/?page_id=195&lang=en (pristup 25. 5. 2020.).

ČAUŠEVIĆ, Almir (ur.). 2017. *Studija slučaja Valdanos*. Ulcinj: Monitoring Group Ulcinj.

“Gratë e detarëve të Ulqinit“. 1971. *Arkivi, RTK*, 4.6.2018.

<https://www.youtube.com/watch?v=E1SeNX3iSbk&t=1783s> (pristup 26.8.2020.).

“Jugoslavija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>>. (pristup 3.6.2020.).

“Katastrofalni zemljotres od 15. aprila 1979. godine“. *Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju-Sektor za seizmologiju*. <http://www.seismo.co.me/questions/13.htm> (pristup 20. 6.2020.).

KNEŽEVIĆ, Miljan. “Slučaj Valdanos- Višedecenijska nebriga države”. 2018. *Portal Ul-info*, 5. lipnja <http://mne.ul-info.com/slucaj-valdanos-visedecenijska-nebriga-drzave/> (pristup 26.6. 2020.).

Lokalni plan zaštite životne sredine 2020-2024. Opština Ulcinj, 2020. http://www.ul.gov.me/upload/document/20200214_nacrt_lokalnog_plana_zastite_zivotne_sred.pdf (pristup 20. 5.2020.).

“Maslinarstvo velika šansa Crne Gore”. 2012. *Al Jazeera Balkans online*, 25. studenog. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/maslinarstvo-velika-sansa-crne-gore> (pristup: 24.8.2020.).

“Montenegro: Capitalizing on the thousand-year-old olive trees“. *United Nations Industrial Development Organization (UNIDO)*. <https://www.unido.org/news/montenegro-capitalizing-thousand-year-old-olive-trees> (pristup 24.8.2020.).

Odluka Saveznog sekretariata za narodnu odbranu, Građevinska uprava E.Pov. br. 795-2/77, 28. 07. 1977. Dokument je osiguran od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

Opština Ulcinj, Plaže. <http://www.opstina-ulcinj.narod.ru/plaze/plaze.htm> (pristup 20.5.2020.).

Pismo/ prijedlog poslan Skupštini Općine Ulcinj- Upravi za imovinsko pravne poslove od Vojnog pravobranilaca, potpukovnika pravne službe, Momčilo Brajović u ime Vojnog pravobranilaštva, 2. 11. 1976. Dokument je osiguran od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore, MONSTAT.

[https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (pristup 20. 5. 2020.).

“Protestë në Ulqin ndaj moskthimit të pronave në Valdanos”. 2009. *Visit-Ulcinj blog online*, 24.kolovoza. <http://www.visitulcinj.com/blog/2009/08/24/proteste-ne-ulqin-ndaj-moskthimit-te-pronave-ne-valdanos/> (pristup 2.8.2020.).

Rješenje o eksprorijaciji broj 06-2275/2, 17.1.1979. Odeljenje za imovinsko-pravne poslove, Katastar i geodetske poslove, Skupština Opštine Ulcinj, Socijalistička Republika Crne Gore. Dokument je osiguran od odvjetnika slučaja ‘Valdanos’, Gëzim Haxhibeti.

Ulcinj, Geografski položaj. <https://ulcinj.travel/geografski-položaj/> (pristup 20. 5.2020.).

“Valdanos: case study”. 2011. *The Network for the Affirmation of NGO Sector MANS.* <http://www.mans.co.me/en/wp-content/uploads/2011/03/Case-Study-Valdanos1.pdf> (pristup 20. 6.2020.).

Zakon o maslinarstvu i maslinovom ulju. Službeni list Crne Gore, broj 45/2014 i 39/ 2016. <http://www.sluzbenilist.me/pregled-dokumenta-2/?id={2FBBBC2C-A700-469D-A31A-1E946B2E87E0}> (pristup 22.5.2020.).

Sažetak

„Maslinarstvo u Ulcinju: Studija ekonomske i društvene transformacije u postsocijalizmu“

Cilj rada je analiza maslinarstva kao suvremene gospodarske grane u Ulcinju (Crna Gora). Temeljeno na etnografskom istraživanju, autorica analizira kako su se društvene, ekonomske i političke promjene na makro razini (na državnoj i globalnoj razini) iz 20. u 21. stoljeće odrazile na lokalne prakse, tj. na mikro razinu (konkretno na maslinarstvo u Ulcinju). Razdoblju sadašnjosti, koje je u fokusu ovog rada, pristupa kao razdoblju ‘postsocijalizma’, tj. periodu nakon pada socijalizma 1990. godine, obilježenog utjecajima nasljeđa socijalizma i istovremeno pokušajima uvođenja demokracije, preuređivanja ekonomije i primjenjivanja niza novih reformi u socio-političkoj sferi. Etnografija maslinarstva u Ulcinju obuhvaća opširni opis praksi rada u maslinarstvu, tehnologije, tržišta, perspektiva u maslinarstvu, odnosa prema imovini i vjerovanja vezanih uz masline.

Ključne riječi: maslinarstvo, Ulcinj, ekonomska transformacija, društvena promjena, postsocijalizam, etnografija.

„Olive growing in Ulcinj: The study of economic and social transformation in postsocialism“

The study aims to analyze olive growing as a contemporary economic activity in Ulcinj (Montenegro). Based on ethnographic research, the author analyses how the social, economic, and political transformations at the macro-level (at the state and global level) from the 20th to 21st century were reflected in the local practices, i.e. at the micro-level (specifically in olive growing in Ulcinj). She approaches the present, which is the focus of this study, as being postsocialist, meaning the period after the fall of socialism in 1990, characterized by the influence of socialist heritage and concurrently by the attempts to establish democracy, to transform the economy, and to apply several new reforms in the socio-political sphere. The ethnography of olive growing in Ulcinj contains a detailed description of practices regarding labor in olive growing, technology, market, perspectives related to olive growing, relations to property, and beliefs linked to olives.

Key words: olive growing, Ulcinj, economic transformation, social change, postsocialism, ethnography.

